PAEDAGOGISCHE SCHOOLREIZEN

DOOR

DR. J. H. GUNNING WZ.

AMSTERDAM. — 1900. — W. VERSLUYS.

BOEK-, COURANT- EN STEENDRUKKERIJ G. J. THIEME, NIJMEGEN.

VOORREDE.

Dit boekske is een bijna onveranderde afdruk van eenige artikelen, geschreven in den eersten en tweeden jaargang van het Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding [1]. Noch de vorm dezer opstellen, die aan 't onderwerp geenszins recht doet wedervaren, noch het een of ander „vereerend verzoek", dat ik niet ontvangen heb, wettigt deze hernieuwde uitgaaf; deze kan haar rechtvaardiging alleen vinden in de belangrijkheid van het onderwerp.

Maar die is dan ook inderdaad m. i. zeer groot en reikt veel verder dan dat onderwerp zelf.

Niets ligt minder in mijn bedoeling dan tot onbekookte proefnemingen op te wekken; wat ik met deze studie beoogde, is in 't kort 't volgende:

1°. de aandacht te vestigen op 't merkwaardige feit, dat een opvoedingsmiddel van den eersten rang ten dienste der middelbare school bij ons nagenoeg geheel onbekend kon blijven, terwijl het in Duitschland reeds een geschiedenis van een eeuw achter zich heeft. Op die geschiedenis, zeker in Nederland ook geheel onbekend, heb ik getracht zooveel licht te laten vallen als noodig is om althans eenig vermoeden te wekken van de groote beteekenis eener gestadige, onafgebroken paedagogische ontwikkeling. De geschiedenis toch onzer vaderlandsche opvoedkunde is altijd gegaan in sprongen, met horten en stooten; zij hangt aaneen van aanloopen, die ten slotte op niets uitloopen, omdat er geen wettige erfopvolging was;

[1]) Amsterdam W. Versluys. Dit jonge Tijdschrift, 't eenige orgaan voor het gymnasiaal en middelbaar onderwijs, heeft nog dringende behoefte aan uitbreiding van het aantal zijner abonné's. Het te dezer plaatse aan te bevelen zal zeker een mederedacteur niet kwalijk genomen worden.

altijd weer is en was 't „à recommencer". Daartegenover moest het, dunkt mij, nuttig zijn aan een concreet voorbeeld te toonen, tot welk een hoogte van paedagogische kunst men 't brengen kan, wanneer men niet op eigen gelegenheid wat nieuws begint, maar met verstand voortzet wat een ander goed begonnen is.

2°. wilde ik iets bijdragen om te verhinderen, dat de „schoolwandelingen" ten onzent ook mettertijd het lot zou treffen van een aanloop geweest te zijn, die eindigde in doodloopen. Dit kan m. i. alleen voorkomen worden, wanneer zoowel de lagere school, waar de schoolwandeling thuis behoort, als de middelbare school, die de leerlingen van de lagere school overneemt, zich doordringen van het bewustzijn, dat de school-w a n d e l i n g slechts de inleiding is tot de school-r e i s. Het is mijn vaste overtuiging, dat elke opvoedkundige beweging in 't zand verloopt, die zich niet een doel voor oogen stelt, dat hooger of verder ligt dan haar eigen grenspaal. Immers het gansche werk der opvoeding is idealistisch-reformatorisch; gaat dat reformatorische streven er uit, dan gaat de *essence* zelf van de opvoeding weg. Zoodra dus de een of andere reformatorische beweging over de gansche linie gezegevierd heeft, is haar einde nabij, tenzij zij er in slaagt, zichzelf onmiddellijk weer een hooger doel te stellen. Om tot ons onderwerp terug te keeren: de schoolwandeling is op 't oogenblik bezig zich den weg te banen tot onze volksschool; de zaak gaat voorspoedig; wij beleven een prachtige ontluiking, vrucht van de boven allen lof verheven toewijding en geschiktheid, die de Nederlandsche onderwijzers daaraan ten koste leggen. Maar, stelt men zijn doel niet hooger, dan zal straks, men behoeft waarlijk geen profeet te zijn om het te voorspellen, als de zaak algemeen is geworden, als de mode er zich van zal hebben meester gemaakt, de belangstelling veel sneller afnemen dan zij opgekomen is, de ijver zal verflauwen, de klad zal er in komen, een tijd lang zal de holle vorm zonder inhoud blijven voortkwijnen, totdat op een goeden dag de hoogwijze heeren zelfgenoegzame paedagogen zullen verklaren, dat we nu genoeg hebben van die „nieuwigheid". Dan keert alles weder „tot zijn stand en orde" terug, en de gansche heerlijke ontwikkeling, die wij thans beleven, zal vrijwel tevergeefs geweest zijn.

Ik herhaal het, m. i. is er slechts één middel om dat gevaar af te wenden: de schoolwandelende onderwijzer, ook die de op dat gebied bereikbare volmaaktheid bereikt heeft, moet zich bewust blijven,

dat wat hij doet, toch nog maar iets is, waaraan de kroon, de voleinding ontbreekt. Dan alleen blijft de reformatorische geest, waarvan wij spreken, er in. Wanneer de lagere school ten onzent er in slaagt, de schoolwandeling tot nationaal gemeengoed te maken, dan moet zij weten, dat de school-w a n d e l i n g maar half werk is, wanneer zij niet door de school-r e i s gevolgd wordt, om met dat bewustzijn tot de middelbare school te gaan en tot haar te zeggen: „thans is 't aan u, mijn werk af te maken." Dan zal dus voor ons allen de taak rijzen, de schoolreis evenzoo inheemsch te maken aan de middelbare school, als de schoolwandeling 't aan de lagere zal geworden zijn, d. w. z. dan hebben wij weder voor een halve eeuw werk.

Maar daarvoor is 't noodig, dat èn de lagere èn de middelbare school bijtijds leeren inzien, dat en welk verschil er is tusschen een school-w a n d e l i n g en een school-r e i s, en daarom stelde ik mij

3°. ten doel, de dreigende spraakverwarring bijtijds te stuiten, en naar vermogen er toe mede te werken, dat de term „school-w a n d e l i n g" (of „-uitstapje" of „-excursie") gereserveerd blijve voor de in omvang en doel beperkte uitgangen der lagere school, onverschillig of er een nacht overblijven mee gemoeid is of niet, en de term „school-r e i s" voor die veelomvattende schooloefeningen, die ik in deze opstellen heb trachten te schetsen, en die slechts de vrucht kunnen zijn van een graduëele ontwikkeling, waarmede de lagere klassen der middelbare school pas eerst den aanvang kunnen maken.

De dubbelzinnige en onnoodige term „schoolreis*je*" zal dan, als ik mijn doel bereik, geheel uit ons technisch schoolspraakgebruik verdwijnen.

Wat wel eenigszins te verwachten was, reeds gedurende het bewerken dezer opstellen bleek, dat min of meer rudimentaire schoolreizen in Nederland toch niet geheel onbekend zijn, al is er geen spoor te ontdekken, dat wijst op eenigen samenhang met de rijpe ontwikkeling in Duitschland. Dientengevolge kon ik reeds in de eerste uitgaaf den lezer vergasten op de belangwekkende mededeelingen van Dr. H. van Cappelle, afgedrukt in Bijlage I. Thans kan ik er nog het volgende aan toevoegen:

Den 11[en] Maart hield het Centraaldepartement der Vereeniging van leeraren aan Inrichtingen van Middelbaar Onderwijs te Utrecht

een vergadering, waaromtrent het Schoolblad van 20 Maart 't volgende mededeelt:

„Verder werd in deze vergadering het onderwerp „Schoolreizen", ingeleid door den heer Wesseling uit Amersfoort, die doel en strekking dezer reizen, in tegenstelling met schoolwandelingen en excursies uiteenzette. Spr. gaf, aan de hand der interessante opstellen van Dr. J. H. Gunning Wz. over Paedagogische Schoolreizen in den loopenden jaargang van het *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding*, eene beschrijving van de wijze waarop schoolreizen in Duitschland worden gedaan en zette uiteen, hoe ze door de overheid in België worden opgevat; in 't bijzonder ging hij daarbij na, hoe ze worden voorbereid, hoe het verdere onderwijs op de resultaten er van gebaseerd wordt en wat hij bij invoering hier te lande in deze anders wenschen zoude; terwijl hij eindigde met de hoop uit te spreken, dat de schoolreizen ook bij ons binnen niet te langen tijd een integreerend deel van het middelbaar en gymnasiaal onderwijs zullen uitmaken, gelijk schoolwandelingen en excursies burgerrecht verkrijgen op de lagere school.

„Bij de nu volgende discussie gaf Dr. Borgman verslag van de schoolreizen, die met de leerlingen der Twentsche school voor Nijverheid te Enschede worden gedaan; de heer Schroven besprak de reizen der leerlingen van de Rijkslandbouwschool te Wageningen en Dr. Epkema een jaarlijksch uitstapje van de leerlingen der lagere scholen te Zalt-Bommel. Ook gaf Dr. Borgman eenige middelen aan de hand om in de kosten van deze reizen voor minder vermogende leerlingen te voorzien, voor zoover die kosten niet door Schoolbesturen, Gemeente of Rijk worden gedragen.

„Aan 't slot stelde de heer Wesseling de volgende motie voor, die met algemeene stemmen werd aangenomen:

„De Vergadering, het groote belang van Schoolreizen erkennende, „spreekt als haar gevoelen uit, dat de eigenlijke imperatieve school- „reis voor onze middelbare scholen nog niet uitvoerbaar is, maar door „schoolwandelingen en korte excursies van stonden aan verdient te „worden voorbereid."" —

Het spreekt vanzelf, dat ik met deze conclusie zeer ingenomen ben; het tweede gedeelte drukt geheel mijn gevoelen uit; van een imperatieve schoolreis „voor onze middelbare scholen," heb ik zelfs nog niet gedroomd, veel minder gesproken; ik betwijfel of zij ooit anders dan voor particuliere inrichtingen imperatief kan

gemaakt worden, 't geen volstrekt niet belet, dat zij een wettig erkende factor van het schoolleven, ook eener openbare school, kan worden.

Te minder meende ik deze opmerkingen te moeten achterhouden, omdat ik in 't artikel van den Heer Habets (z. h. o.) lees: „Men zal die groote reizen ten slotte toch aan het initiatief der ouders moeten overlaten" en onmiddelijk daaropvolgende: „En indien men niet op reis kan gaan om Italië, Rome, Pompeï, Carthago, Athene, Constantinopel, Troje, te gaan zien, wat dan gedaan?" Ik twijfel geenszins, of de heer Habets heeft mij niet de bedoeling toegedicht, alsof ik zulke verre reizen voor onze gymnasia in 't uitzicht wilde stellen, maar zijn woorden zouden dan indruk kunnen wekken, alsof hij zoo iets bij mij gelezen had. Het was den heer Habets echter blijkbaar alleen te doen om een aanloopje voor zijn volgend voorstel, om n.l. aan onze scholen met onze leerlingen denkbeeldige reizen naar genoemde klassieke plaatsen te organiseeren, een denkbeeld, dat ik van harte toejuich (op voorwaarde, dat de leeraar er toe bekwaam is), maar dat slechts in verwijderd verband staat met het onderwerp „Paedagogische Schoolreizen".

In een bericht aangaande diezelfde Utrechtsche vergadering, dat opgenomen is in het Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding II, 11 bl. 535 lees ik: „daarbij bleek, dat bij ons te lande al vrij wat meer ervaring, in zake het inrichten van Excursies en Schoolreisjes... werd opgedaan, dan algemeen bekend was." Ik vrees, dat hier de bovengegispte onnauwkeurige terminologie weder aan het woord is, ik releveer althans het gebruik van den term „schoolreis*jes*."

Het artikel van den heer Dr. A. Habets te Hasselt, waarop zooeven gedoeld werd, is te vinden in dezelfde Aflevering van het Tijdschrift voor O. en O. en draagt tot titel „Brief uit België". Daaruit blijkt, dat het bezoeken van „handelskantoren, fabrieken, nijverheids-inrichtingen," enz. maar ook van „archieven, bibliotheken, monumenten en musea" in België reeds lang voor de middelbare scholen voorgeschreven is. Onlangs zijn deze voorschriften van hooger hand nog weder eens verscherpt.

Terecht is dr. Habets van meening, dat deze excursies op den weg liggen, die voert tot de door mij bedoelde schoolreizen. Terecht ook wijst hij op 't gewicht van 't bezoeken van archieven enz. Geheel onbekend is echter ook dat bij ons niet, gelijk dr. Habets

meent. In 1891 maakte ik als conrector van het Zwolsche gymnasium met de 3e klas een tocht naar Amsterdam. Wij vertrokken Dinsdagavond, overnachtten in het Volkskoffiehuis de Hoop en bezochten den volgenden dag een mailboot, een diamantslijperij, Artis, 't Rijksmuseum, 't Paleis op den Dam, de Nieuwe Kerk. De toren van het Paleis werd als orientatiepunt gebruikt. Het bezoek aan het Rijksmuseum was door een bespreking der hollandsche schilderschool aan de hand van Bredius' standaardwerk zorgvuldig voorbereid. Woensdagavond keerden wij terug. In 1898 maakte mijn opvolger Dr. B. ter Haar, geheel op eigen initiatief, een uitstapje met de 5e en 6e klas naar Nijmegen, dat bepaald ten doel had hen op oordeelkundige wijze in kennis te stellen met de daar zich bevindende overblijfselen uit den Romeinschen tijd. Ook deze reis was, in verband met het onderwijs, behoorlijk voorbereid en bij de uitvoering werd een dankbaar gebruik gemaakt van de welwillende hulp van den heer Abeleven te Nijmegen.

In het Nederlandsch Archievenblad 1899/1900 II, 42 komt een artikel voor van Mr. J. C. Overvoorde, archivaris te Dordrecht, getiteld „Archives Extension." De heer Overvoorde maakt daarin de opmerking dat de archieven meer dan tot nog toe dienstbaar kunnen worden gemaakt aan het onderwijs in de geschiedenis en in het algemeen meer belangstelling zouden kunnen wekken. Wanneer men eens kleine exposities van platen uit den historischen of topographischen atlas houdt, trekken die wel de aandacht. Zoo zou men ook leerlingen van de hoogere klassen van H. B. S. of gymnasium enkele dingen in de archieven kunnen laten bezichtigen. Mr. Overvoorde heeft daarmede een proef genomen waarvan de uitslag zijn verwachtingen overtrof.

„Op mijn uitnoodiging," zoo deelt hij mede, „werd het archief bezocht door de leerlingen van de hoogste klassen van gymnasium en H. B. S., in kleine groepen onder leiding van hunnen leeraar. Zij bezichtigden eenige archivaliën en platen, die betrekking hadden op belangrijke feiten, op de ontwikkeling van het stadsbestuur of op onderwerpen van plaatselijk belang, waarvoor meerdere belangstelling kon verwacht worden. Waar hiertoe aanleiding bestond, werden de stukken door den leeraar of door mij in het kort toegelicht. Het tentoongestelde werd met onverdeelde aandacht bezichtigd."

De directeur der Van Swieten-boschbouwschool te Frederiks-

oord, de heer Spengler, maakt telken jare met zijn leerlingen een tochtje van verscheidene dagen, naar zulke streken, die voor zijn onderwijs van belang zijn.

Het is, dunkt mij, reeds een niet te verwerpen vrucht dezer opstellen, dat zulke pogingen nu tot meer algemeene bekendheid gebracht worden; dat nog meer te bevorderen, is niet het laatste doel dezer uitgaaf, want ik vlei mij, dat er nu nog wel meer los zal komen. Reeds heeft de heer Schroven te Wageningen aan het Tijdschrift voor O. en O. een artikel toegezegd over de reizen der leerlingen der Rijksscholen aldaar. [1]) De Redactie van dat Tijdschrift, en de ondergeteekende in 't particulier, zal gaarne voor Nederland trachten te doen, wat de heer Beyer voor Duitschland bezig is te doen (zie hieronder bladz. 44, noot).

Mag ik nu nog opmerken, dat al deze mededeelingen eigenlijk slechts door een toevallige aanleiding aan het licht gebracht worden? Daarin zie ik een groot nadeel en een nieuw bewijs van dat gebrek aan organisatie, dat bij ons alle paedagogische ontwikkeling belemmert. Wie ten onzent iets goeds doet, iets nieuws begint op paedagogisch gebied, houdt 't voor zich, blijkbaar tengevolge van onze nationale afkeer van ophefmaken, waarmee evenwel slecht strookt, dat zoo iemand gewoonlijk dàn uit den hoek komt, wanneer hij zich miskend waant, net alsof een ander van zijn verdienstelijke pogingen kon weten, als hij er zelf niets van mededeelt. Ook in dat opzicht zijn de lagere onderwijzers ons ver vooruit; hun vakbladen, de achterstaande bibliographie is daar om het te bewijzen, wemelen in de laatste jaren van verslagen van schoolwandelingen, het een nog interessanter dan het andere. Mocht spoedig hetzelfde gezegd kunnen worden van de organen (?) van het middelbaar onderwijs! Laten vooral de particuliere instituten voor den dag komen met regelmatige en leesbare mededeelingen. Waarom toch al die geheimzinnigheid? Zoo iemand eenige goede gave heeft, dat hij ze uitdeele, ten profijte van anderen. Jammer, doodjammer, dat wij niet den vorm kennen van de duïtsche „Schulnachrichten", „Jahresberichte", „Programme" of hoe zij heeten mogen, want dat is de aangewezen plaats voor zulke mededeelingen, zoowel bij particuliere als aan openbare scholen; men vergelijke wat ik daarover op het 2e Nederlandsche Philologencongres gezegd heb.

[1]) Sedert verschenen in de Mei-aflevering van dit jaar (III. 1).

Een regelmatige aanvoer van mededeelingen omtrent de in het werk gestelde pogingen is de conditio sine qua non voor de ontwikkeling der Nederlandsche schoolreis.

In een recensie in de Deutsche Litteraturzeitung van 17 Maart 1900 bespreekt Dr. E. Adickes het hierachter menigmaal aangehaalde werk van Dr. H. Stoy te Jena, „Pädagogik der Schulreise". Hij laakt daarin op tamelijk bitsen toon, dat Dr. Stoy's leerlingen op reis zooveel moeten leeren, ja, dat hun zooveel ingepompt wordt, dat alle genoegen hun vergald wordt. Uit mijn eigen ervaring en die mijner kinderen (zie b. o. bladz. 41, noot) kan ik verklaren, dat dit oordeel onbillijk en onjuist is. 't Is waar, Dr. Stoy maakt er geen geheim van, dat zijne schoolreizen een instruktief doel hebben, daarom zijn 't ook juist schoolreizen, d. w. z. dat zij een integreerend deel van het onderwijs uitmaken. Maar Dr. Adickes vergeet, dat de dag vele uren telt, dat de instruktieve besprekingen op reis betrekkelijk slechts zeer weinig tijd in beslag nemen, en dat de jeugd zelf er dankbaar voor is, wanneer men haar in de gelegenheid stelt de aesthetische, historische, economische of wetenschappelijke beteekenis van 't geen zij ziet, te vatten. Dat maathouden daarbij 't eerste gebod is, behoeft Dr. Stoy niet van Dr. Adickes te leeren. Deze laatste heeft niet begrepen (en omdat 't andere lezers van Dr. Stoy's werk en ook lezers van deze opstellen evenzoo zou kunnen gaan, plaatste ik hier deze opmerking), dat men bij het lezen van dergelijke reisbeschrijvingen alles in het verkort ziet, wat in de werkelijkheid veel verder uit elkaar lag, waardoor de s c h ij n van overlading ontstaat.

Ten slotte een woord van hartelijken dank aan den heer J. Stout te Rotterdam, die de bibliographie in Bijlage I met menige zeer gewaardeerde bijdrage verrijkt heeft.

de Bilt, April 1900. J. H. GUNNING Wz.

I.

Geschiedenis.

Het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap heeft verleden jaar een belangrijk besluit genomen, dat in den volsten zin des woords „zeitgemäss" mag heeten: het wil de schoolwandelingen organiseeren en zijn hoofdbestuur tot een soort van centraalbureau inrichten, ten einde langs dezen weg te bevorderen, dat dit belangrijk opvoedingsmiddel in zijn waarde erkend en op de meest practische en vruchtbare wijze aangewend worde.

In het desbetreffende courantenbericht was afwisselend sprake van school-wandelingen, -reisjes en -reizen. Het is te betreuren, dat men zich niet aan 't eerstgenoemde woord gehouden heeft, dat door 't bekende werk van den heer DOUMA [1]) een min of meer technische beteekenis heeft gekregen. Blijkbaar wilde het N. O. G. uitstapjes, waarbij de spoorweg te baat genomen wordt, niet buitensluiten. Maar daarvoor behoefde geen vrees te bestaan. Dat echter een onderscheiding noodig is, zal, hoop ik, dit opstel bewijzen, dat aan school-reizen gewijd is.

Eigenlijk gezegde schoolreizen zijn in Nederland nog zoo goed als onbekend [2]). In Duitschland hebben zij reeds een geheele ontwikkelingsgeschiedenis achter zich, die meer dan een

---

[1]) Schoolwandelingen en Waarnemingen. Een bijdrage tot de methodiek van de leervakken der Volksschool. Tiel. MIJS. 1893. Met meer Nederlandsche boeken heeft dit voortreffelijk werk twee gebreken gemeen: het mist een Index en een opgaaf van litteratuur.

[2]) Ook de „vacantie-kolonies" van den heer GERHARD (*Vaktijdschrift voor Onderwijzers* 2e jrg. afl. 6) vallen niet onder dat begrip. Zie overigens de Voorrede.

eeuw oud is. Die geschiedenis in korte trekken na te gaan, zal 't beste middel zijn, om tot een juiste definitie van 't begrip te komen, waardoor ons tevens zal blijken, waarin het wezenlijke onderscheid bestaat tusschen de hier bedoelde school-r e i z e n en de in Nederland reeds vrij gebruikelijke „school-w a n d e l i n g e n."

Het is een ongegronde bewering, [1]) dat ROUSSEAU de vader der schoolreizen is. Van te voren is dit onwaarschijnlijk, daar de Franschman alles behalve reislustig valt en 't best met zijn eigen omgeving en eigen gezelschap tevreden is, terwijl den Duitscher van oudsher de lust tot zwerven („das Wandern") in 't bloed zit. Bepaaldelijk het reizen tot eigen ontwikkeling, reeds in de Middeneeuwen gebruikelijk, werd na den 30-jarigen oorlog met vlijt hervat, en er is nauwelijks een Duitscher van beteekenis op 't gebied van kunst of letteren, dien wij niet op 't wandelpad aantreffen: kluizenaars als KANT zijn bij de Germanen uitzonderingen. 't Bezoek der Universiteiten kweekte bovendien vanzelf een ras van voetreizigers; de vaak bloedarme studenten trokken er te voet heen en keerden te voet huiswaarts, onderweg nachtverblijf vindende bij dorpsgeestelijken of staatsambtenaren. Voor rijkeluiskinderen en vorstenzonen waren studiereizen aan de orde van den dag; van welk paedagogisch gehalte die evenwel menigmaal waren, daaromtrent raadplege men JEAN PAUL's Levana, VI, § 124. Ook de Nederlanders verloochenden hun stam niet; zie ik recht, dan werd toenmaals naar verhouding 't reizen als opvoedingsmiddel meer beoefend dan in deze eeuw; dat de reislust thans ook bij ons weder ontwaakt is, is slechts het natuurlijk gevolg der omstandigheden. Het gold echter daarbij altijd volwassenen en enkele personen; ook ROUSSEAU laat EMILE eerst reizen als zijn opvoeding voltooid is. [2]) Tot dit genre

---

[1]) Zij stamt van ZILLER, „Zur Theorie pädagogischer Reisen", Jhrb. d. Ver. f. wiss. Päd. II. 1870, pg. 214. n. SCHOLZ schreef haar na in „Die Schulreise als organisches Glied im Planeder Erziehungsschule" (Ausdem päd. Universitäts-Seminar zu Jena 3. Hft. pg. 79) en voegde er (Artikel „Schulreisen" in REIN's Encycl.:) aan toe, dat ROUSSEAU de gedachte weder aan MONTAIGNE ontleend had. Ook dit is onjuist, doch dit aan te toonen zou ons hier te veel ruimte nemen.

[2]) Ja zelfs na zijn verloving met SOPHIE. 't Hoofdstuk over reizen staat dan ook in 't 5e boek, dat „SOPHIE" heet, en handelt ruim zooveel over staatsrecht als over reizen.

behoort ook een boek als b. v. FÉNELON's Voyages du jeune Télémaque, door ROUSSEAU uitdrukkelijk als voorbeeld aangehaald. De gedachte echter om het reizen als wettig bestanddeel in de schoolopvoeding op te nemen danken wij aan de Philanthropisten. En wel was het uitgangspunt harding des lichaams, een gezichtspunt dat bij ROUSSEAU in 't geheel niet tot zijn recht komt. Aan ROUSSEAU ontleenden zij alleen een zekere sentimenteele verrukking voor *voet*reizen en natuurgenot. Bij BASEDOW zelf bleef 't echter ook hierin, gelijk in bijna alles wat deze zonderlinge man ondernam. bij een aanloop, een „Anregung". Doch zijn opvolgers zetten zijn werk voort, vooral SALZMANN, die zelf eenige malen als leeraar aan 't Philanthropinum te Dessau de reizen der leerlingen geleid had. Hij nam het vruchtbare zaad mede naar het door hem gestichte Schnepfenthal (1784), waar het wonderbaar gedijde. SALZMANN vond trouwens hierin, gelijk in andere opzichten, een uitstekende hulp in den voortreffelijken GUTSMUTHS. [1]) Schnepfenthal is mitsdien het vaderland der schoolreizen en wij zullen hier een oogenblik moeten verwijlen.

Schnepfenthal ligt heerlijk aan de noordzijde van het Thuringerwoud, vlak aan den voet van den Inselberg, welks top al sinds 1649 bewoond is, en waarheen prachtige wegen door romantische dalen opvoeren. Het Thuringerwoud is, evenals de Harz, een gebergte, dat zich gemakkelijk als eenheid laat begrijpen en overzien. Bijna alle geographische grondbegrippen kan men zich hier door eigen aanschouwing vormen. Aan historische herinneringen, vooral aan LUTHER, is 't overrijk: het ligt niet slechts geographisch in het hart van Duitschland. Uitzichten en uitstapjes naar aangrenzende gebergten, als Rhön, Frankenwald, Harz, de gebergten van Bohemen, liggen onder 't bereik. In zulk een omgeving, zou men zeggen, is 't moeilijker de gedachte aan voetreizen te onderdrukken dan haar te verwezenlijken, vooral in een tijd, waarin het lang sluimerend gevoel voor natuurschoon, bepaaldelijk voor berglandschappen, eindelijk

[1]) Zie over hem DIESTERWEG, GUTSMUTHS, der letzte der Philanthropen, thans pas toegankelijk geworden door E. VON SALLWÜRKS, uitgave van DIESTERWEG's Ausgewählte Schriften (in Mann's Bibliothek Päd. Klassiker) II 347—382.

was ontwaakt; den tijd, waarin GOETHE zeggen kon: „was ich nicht erlernt habe, das habe ich erwandert," en waarin mannen als ERNST MORITZ ARNDT en SEUME half Europa te voet doortrokken, de laatste de schrijver van „Der Spaziergänger nach Syrakus" en van „mein Sommer", waarin de veel aangehaalde uitspraak voorkomt: „es würde alles viel besser gehen, wenn man mehr gingo." [1]) En met dat al, een tijd, waarin men nog geen vermoeden had van spoorwegen!

Toen SALZMANN hier in den aanvang van 1784 zijn woonplaats opsloeg, stond hem 't denkbeeld van schoolreizen reeds klaar voor den geest, en reeds in zijn in 't zelfde jaar verschenen prospectus, getiteld „Noch etwas über Erziehung, nebst Ankündigung einer Erziehungsanstalt" deelt hij mede, dat hij met de leerlingen van zijn nieuwe inrichtingen reizen zal, zoo goed als vroeger met die te Dessau. Maar tevens ontwikkelt hij de beteekenis dezer reizen. Hij brengt ze in onmiddellijke verbinding met aardrijkskunde, geschiedenis en natuuraanschouwing. Bergen, bosschen en rivieren, steden en dorpen, landbouw en fabrieken zullen de kinderen 10 mijlen in den omtrek van hun woonplaats leeren kennen, alvorens men hun spreke van Parijs en Lissabon, van Pindus en Karpathen. Eerst de geschiedenis der omgeving vóór die van Assyriërs en Perzen, van Grieken en Romeinen; eerst de statistiek van Gotha en dan eerst die van Spanje! En dan vertelt hij, dat hij een man gekend heeft, die zijn zoontje zóó gedresseerd had op de aardrijkskunde, dat hij bij iedere gelegenheid daarmede kon paradeeren. Toen echter eenmaal in zijn tegenwoordigheid verhaald werd, dat een Russisch leger door Pruisen zou marcheeren, vroeg 't kind, hoe 't mogelijk was, dat zooveel duizend menschen op een zoo klein stukje papier als Pruisen plaats konden vinden. De vader werd bloedrood en stelde 't verdere onderwijs in de aardrijkskunde vijf jaar uit. „Ik denk," voegt SALZMANN hier aan toe: „als mijn leerlingen 't hertogdom Gotha eerst in natura en dan op speciale en overzichtskaarten gezien hebben, zullen zij zulke vragen niet doen." [2])

---

[1]) Zie thans over hem: J. G. SEUME. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften von O. PLANER und C. REISSMANN. Leipzig 1898.

[2]) t. a. p. pg. 60, 111 en 153 = pg. 164, 186 en 205 in de uitgave van LINDNER (Pädagogische Klassiker Bd. XVI).

Deze verbinding van reizen en onderricht verschijnt als iets nieuws en kan aan ROUSSEAU ontleend zijn. Maar dat 't oude philanthropistische gezichtspunt van harding des lichaams niet uit 't oog verloren werd, bewijst het feit, dat de leerlingen om de ridderorde D. D. U. H. (= Durch Dulden und Handeln) te verdiënen, o. m. iedere week een geforceerden marsch moesten maken onder leiding van hun onderwijzer. Op jaargetijde en weersgesteldheid werd daarbij geen acht geslagen. Op deze wijze werden de kweekelingen voorbereid voor wandeltochten van eenige dagen, die in voor- en najaar ondernomen werden. De schoolbevolking werd daartoe in secties verdeeld, ieder onder een eigen aanvoerder. Bovendien werden verschillende ambten uitgedeeld als: Postkommissarius, Kasseninspektor, Reisedirektor, Quartiermeister, Kourier, Feldartz etc. Voor dag en dauw brak men op: 't schouwspel van den zonsopgang genoot men reeds op marsch. De kost was eenvoudig maar voldoende, 't nachtleger bestond meest uit hooi of stroo. Een wagen, die eenige bagage, soms ook de jongste leden van 't gezin SALZMANN met zich voerde, placht den stoet te vergezellen. Door steden en dorpen marcheerde men „militairement" in rang en gelid, waarbij de kweekelingen in hun roode uniformen wel eens door de toestroomende dorpelingen voor Franschen of Uhlanen werden aangezien. Hindernissen en gevaren werden misschien niet opgezocht, maar zeker niet vermeden. Bij Gera verdwaalde 't gezelschap eens onder harden regen en bij dikke duisternis in het bosch. Op den terugweg werd 't nog erger. Door de duisternis verrast, moesten zij hun weg met hun stokken zoeken. Nu eens moest deze dan weder gene uit den modder worden opgetrokken. [1]) Op een voetreis naar Schmalkalden in April zonk klein en groot menigmaal tot over de knieën in de sneeuw, en deze aangenaamheid duurde drie volle uren.

Van hunne tochten moesten de leerlingen aanteekeningen houden en schetskaartjes vervaardigen. Deze werden later uitgewerkt tot reisbeschrijvingen, waarvan de best gekeurden in een dik cahier verzameld werden, dat tot titel voerde: „Beschreibung

[1]) SALZMANN liet toen halt maken en choraal aanheffen.

verschiedener Reisen, welche vom Institut zu Schnepfenthal angestellt wurden". Van dit boek, thans nog te Schnepfenthal bewaard, heeft BACH [1]) inzage kunnen nemen. Maar ook SALZMANN zelf, daarbij ondersteund door zijn medewerkers GUTSMUTHS en ANDRE, vervaardigde reisbeschrijvingen, die in doorloopende jaargangen werden uitgegeven, deels om den ouders een denkbeeld van de schoolreizen te geven, maar vooral om aan kinderen aangename lectuur te verschaffen. Men weet, dat destijds ('t was de tijd der Robinsoniaden!) dit soort lectuur voor kinderen bizonder geschikt werd geacht. Deze deelen verschenen 1784—1793 onder den titel „Reisen der SALZMANN'schen Zöglinge (6 deelen) en in 1799 en 1803 onder den titel „Reisen der Zöglinge zu Schnepfenthal". Deze boeken zijn thans buitengewoon zeldzaam geworden: zij zijn echter gebruikt door BACH en SCHOLZ (t. a. pl.), die er 't meest wetenswaardige uit mededeelen. BACH heeft bovendien ongedrukte brieven van GUTSMUTHS aan de weduwe RITTER [2]) kunnen gebruiken, die onder den verschen indruk der gebeurtenissen geschreven zijn. Uit deze berichten zien wij, hoe SALZMANN deze reizen ook direct voor het onderwijs dienstbaar trachtte te maken, hoe hij iedere gelegenheid aangreep om de kennis zijner leerlingen te vermeerderen en daarbij niet zelden in overdrijvingen verviel. Als zeer belangrijk beschouwde hij ook de gelegenheid om hen te leeren met menschen om te gaan, en wel met menschen van allerlei slag en stand. Uit dien hoofde (en niet alleen uit spaarzaamheid) zocht hij ook vaak nachtverblijf bij familie en kennissen.

Somwijlen namen de reizen ook grooter afmetingen aan. Een

---

[1]) Wanderungen, Turnfahrten und Schülerreisen, 2e Aufl. Leipzig 1885 ('t tweede deel draagt den titel: Anleitung zu Turnfahrten, en is geschreven door B. FLEISCHMANN, 2e Aufl. 1887).

[2]) Gelijk men weet was GUTSMUTHS huisleeraar bij den ouden heer RITTER en bleef dat, toen deze in 1784 stierf. In 1785 bewoog SALZMANN, die èn leeraren èn leerlingen zocht, hem, om met de beide middelste zonen RITTER bij hem in Schnepfenthal zijn intrek te nemen. De jongste dezer was de later zoo beroemd geworden geograaf CARL RITTER, en het is buiten twijfel, dat 't verblijf te Schnepfenthal en de vandaar ondernomen schoolreizen van beslissenden invloed op zijn vorming zijn geweest. Zie het lezenswaardige werk van C. KRAMER, CARL RITTER, Ein Lebensbild. 2 dln. Halle, 1864—70.

reis van 14 dagen b.v. strekte zich uit tot Frankfort en Mainz. (Paschen 1786, over Fulda en Hanau, van Frankfort tot Mainz op een Rijnschip; BACH pg. 13). In Mei 1796 werd eene reis van 5½ week ondernomen over Leipzig, Meissen en Dresden naar het Reuzengebergte. De aanteekeningen omtrent deze reis van CARL RITTER (toenmaals 16½ jaar oud) bestaan nog (BACH pg. 18 vgl.) Beide reizen hadden plaats onder leiding van GUTSMUTHS.

Alles bijeengenomen ziet men, dat reeds deze eerste poging alle wezenlijke bestanddeelen bevat van wat wij thans onder een goed georganiseerde schoolreis verstaan. Opmerking verdient, dat SALZMANN's medewerker ANDRE, de leider der meisjesschool, met de vrouwelijke leerlingen soortgelijke reizen ondernam, een zaak waaraan thans nauwelijks de radicaalsten durven denken. [1])

Het was te Schnepfenthal, dat GUTSMUTHS 1793 zijn „Gymnastik für die Jugend" uitgaf, welk werk spoedig in 't Duitsch, Engelsch en Fransch vertaald werd, in 1804 een geheel omgewerkte tweede editie beleefde, en dat grooten invloed op de ontwikkeling der lichaamsoefeningen in Duitschland uitoefende. Dit brengt ons tot den bekenden „Turnvater" JAHN. Deze is een tijdlang leeraar geweest aan het instituut van PLAMANN te Berlijn, waar de ideeën van PESTALOZZI heerschten, en waar o.a. de jonge BISMARCK zijn eerste schoolopvoeding genoten heeft. [2]) Reeds van zijn 17e jaar af had hij jaren lang een zwervend leven geleid. Zijn eerste „Turnplatz" te Berlijn op de Haselhaide werd 1811 opgericht: de „deutsche Turnkunst" verscheen 1816. Onder zijn invloed namen de schoolreizen in gansch Noord-Duitschland den gewijzigden vorm aan, die sedert als „Turnfahrten" bekend is. JAHN begon namelijk al spoedig met zijn turners kleinere en grootere reizen te ondernemen. Zoo in den zomer van 1816 eene van een maand naar Pommeren en Rügen, en in 1818 een dergelijke naar 't Reuzengebergte. [3]) Hij vond weldra overal geestdriftvolle aanhangers en navolgers; ja

---

[1]) Zie echter hierachter de bibliographie onder Duisburg.

[2]) Deze was echter later over 't instituut slecht te spreken; waarschijnlijk was hij er te jong heengezonden.

[3]) Zie de beschrijving van LIEBETRUT bij BACH pg. 37—40.

men kan zeggen dat hij een school gevormd heeft, wier hoofdzetel Berlijn was. Daar leven die tradicties ook thans nog voort, en tot op den huldigen dag zijn de Berlijnsche middelbare scholen de klassieke kweekplaatsen der „Turnfahrten".

Streng genomen onderscheiden zich de „Turnfahrten" van de schoolreizen in zeer wezenlijke punten n.l. 1e. daarin, dat zij niet door de bevolking eener school, maar door een turnvereeniging ondernomen worden; 2e. dat zij tot hoofddoel hebben 't maken van lange, geforceerde marschen, waarbij men 't maximum tracht te bereiken van wat een mensch in een etmaal afloopen kan, en de juiste maat gewoonlijk opzettelijk overschreden wordt: in één woord daardoor, dat zij geen direct paedagogische beteekenis hebben.

Maar in de praktijk is het onderscheid meestal zoo groot niet. Reeds Jahn zocht bij voorkeur plaatsen op, die historisch merkwaardig waren en zijn reismakkers roemen zijn even boeiende als leerzame conversatie op reis. Voorts werden vooral door den invloed van Spiess (1810—1858) de Turnfahrten in engere verbinding met de school gebracht. Spiess nu had reeds den invloed van GutsMuths en Pestalozzi ondervonden, eer hij dien van Jahn onderging. En zoo stelt dan Spiess in zijn redevoeringen en geschriften het turnen en de „Turnfahrten" altijd voor als een integreerend en onontbeerlijk bestanddeel van 't leven eener waarlijk opvoedende school. Geheel 't zelfde standpunt neemt Klumpp in, die 1847 een omwerking van de Gymnastik van GutsMuths uitgaf, waarin een afzonderlijk hoofdstuk aan de „Turnfahrten" gewijd was. En zoo is 't gekomen, dat door den invloed van vele voortreffelijke mannen, wier namen en verrichtingen men bij Bach kan nalezen, de „Turnfahrt" in en om Berlijn een organisch bestanddeel is geworden van menige school, wel te verstaan echter uitsluitend middelbare scholen. Ligt ook de leiding meestal in de hand van den gymnastiekleeraar, menige Directeur en Rector betoont met woord en daad de levendigste belangstelling in dit opvoedingsmiddel. En zoo kunnen wij zeggen, dat de „Turnfahrt" in 't algemeen gesproken de noordduitsche vorm der schoolreis geworden is [1]).

---

[1]) Vgl. de mededeelingen in de „Deutsche Turnzeitung", de verslagen der vergaderingen van Turnlehrer en Bach. pg. 51, 70—74, 83—90, 163, 165—8.

Deze vorm heeft nog dit eigenaardige, dat wij hem regelmatig aan openbare scholen aantreffen, terwijl de schoolreis in engeren zin zich bijna uitsluitend aan particuliere kostscholen schijnt ontwikkeld te hebben [1]. Alle door de philanthropisten en de volgelingen van PESTALOZZI gestichte instituten hebben er min of meer aan deelgenomen. Bijzondere vermelding verdient: FELLENBERG, [2] de man, die tweemaal tevergeefs trachtte zich met PESTALOZZI te verbinden (bij zijn andere stichtingen te Hofwyl voegde hij in 1808 een gymnasium, 't zgnd. „Grosse Haus", dat sterk bevolkt was met rijke buitenlanders, die jaarlijks voetreizen in de Alpen ondernamen); eveneens RUD. TOEPFFER, wiens werkzaamheid als kostschoolhouder te Genève 1820—1846, volgens mijne ervaringen, in Duitschland even onbekend is als zijn *Voyages* en *Nouveaux Voyages en Zigzag*, [3] ofschoon BACH in een aanhangsel tot de 2e uitgaaf het werk noemt met de bijvoeging, dat het „weitere Verbreitung gefunden hat" (t. a. p., pg. 200). Schoolwandelingen in elken vorm zijn sedert in Zwitserland inheemsch gebleven en ontwikkelden er zich zelfstandig; hun geschiedenis sedert 1858 kan men nalezen bij BACH t. a. p. blz. 58—70.

Nog verdienen genoemd te worden de gebroeders PAULUS, conservatief gezinde, strenggeloovige mannen, die van hun „wetenschappelijk Opvoedings-instituut" te Ludwigsburg in Wurtemberg uit groote vacantiereizen met hun leerlingen ondernamen, waarbij geheel Zwitserland en Noord-Italië bereisd werden. Harding des lichaams en vermeerdering van kennis werden daarbij gelijkelijk betracht; men sliep meestal onder den blooten hemel of in een hooiberg, men at de kost van de arme klassen der streek, waarin men vertoefde en verzamelde vlijtig geographische, mineralogische entomologische en historische aanteekeningen. [4]

[1] Nog een andere eigenaardigheid is een zekere voorliefde voor nachtelijke tochten. Dat het zingen van marsch- en vaderlandsche liederen tot een wezenlijk bestanddeel van duitsche schoolreizen is geworden, is ook wel aan den invloed der Turners te danken, die altijd zingend marcheerden.

[2] Vgl. over hem en zijn instituut K. R. PABST. TH. MÜLLER, Der Veteran van HOFWYL, Aarau 1861—63, en O. HUNZIKER. PESTALOZZI und FELLENBERG 1879.

[3] Parijs 1843—53 met illustraties van den schrijver, (die oorspronkelijk voor schilder was opgeleid) en van CALAME.

[4] Gebrüder PAULUS. Die Principien des Unterrichts und der Erziehung. Stuttgart 1839. Anhang S. 485—493.

Dat echter openbare scholen reeds toenmaals niet geheel buiten de beweging bleven, bewijst het voorbeeld van Dr. Kapp, conrector aan 't gymnasium te Soest, die reeds in 1822 met eenige gymnasiasten een vacantiereis ondernam, wat hij later, toen zijn eigen zoon grooter werd, weder opvatte. In 1832 voerde hij aan zijn gymnasium vrijwillige gymnastische oefeningen in: een en ander gaf in 1840 aanleiding tot een groote vacantie-reis over Paderborn, 't Teutoburgerwoud, den Harz, Eisleben, Halle, Leipzig, Dresden, de Sächsische Schweiz, de slagvelden van Lützen, Gross-Görschen en Rossbach, Freiburg a. d. U., Memleben, den Kyfhäuser, Nordhausen, Münden i. H, Warburg en terug, en 't was het nadenken over 't nut en de paedagogische beteekenis van zulke reizen, dat hem zijn in 't volgend jaar verschenen „Gymnasialpaedagogik im Grundrisse" in de pen gaf. Zeer merkwaardig is de plaats, die hij daarin aan de schoolreizen toewijst. Hij rangschikt ze onder 't hoofd: „Das Werden des freien Geistes im Gymnasialschüler," als 't derde en werkzaamste middel om de scholieren tot die vereischte zelfstandigheid op te leiden (de beide andere middelen zijn: eigen lectuur en zelfstandige opstellen en voordrachten). De paedagogische en daaronder weer de moreele werking staat dus bij hem op den voorgrond; leeraar en leerlingen, die ook bij het beste onderricht toch altijd een tweeheid blijven, worden hier een eenheid, omdat zij alles samen zien, samen leeren, samen ondervinden, samen doormaken. De reis zelf duurde 23 dagen, gedurende welke wijn nimmer, melk 6, bier 11, koffie 13 maal en verder alleen water gedronken werd.

Voornamelijk echter moeten wij onze aandacht vestigen op het Instituut der gebroeders Heinrich en Karl Bender te Weinheim boven Heidelberg.

Deze gebroeders moeten een merkwaardig menschenpaar geweest zijn, en hun inrichting mag een waar seminarie van degelijke paedagogen genoemd worden. Toch waren zij bijna autodidacten. Heinrich was leeraar aan 't Paedagogium (thans Höhere Bürgerschule) te Weinheim aan de Bergstrasse en had als zoodanig eenige knapen in huis. In 1828 keerde zijn broeder Karl van de Universiteit terug, waar hij theologie had gestudeerd. Volgens zijn eigen mededeelingen waren 't vooral Fichte's „Reden an die deutsche

Nation" die het paedagogisch denken bij hem wakker riepen; geen wonder dus, dat PESTALOZZI te Weinheim in hooge eere stond [1]) en dat men er levendige betrekkingen onderhield zoowel met IFFERTEN als met andere in denzelfden geest gedirigeerde instituten, als dat van DITTMAR te Neurenberg en dat van bovengenoemden KLUMPP te Stetten. [2]) KARL sloot zich bij zijn broeder aan en beiden stichtten nu te zamen in 1829 hun „Erziehungsanstalt". De paedagogische stuwkracht huisde bij den jongeren broeder; van zijn hand bezitten wij althans eenige opstellen in de jaarlijksche programma's der inrichting, benevens een soort gedenkschrift van 't jaar 1854; de oudere broeder schreef den eersten prospectus van 't jaar 1831 en een opstel getiteld „Unsere Werkstätte" in 't Program van 1846; overigens hebben beide broeders niets geschreven. FINGER zegt, dat 't verwijt, dat 't onderwijs eenigszins veronachtzaamd werd voor de zorg voor lichamelijke oefening en karaktervorming, niet geheel ongegrond was. Toch was de invloed der school zoo groot, dat zij bij de invoering der H. B. School in Baden, in 1835, door de Regeering tot voorbeeld werd genomen. Zij was dan ook een waar laboratorium der opvoedkunde; de gebroeders beschouwden hun personeel niet als ondergeschikten, maar als medewerkers; de besluiten der „Conferenz", d. i. der leerarenvergadering [3]) werden door hen, althans binnen zekere grenzen, geëerbiedigd; de leeraren genoten groote zelfstandigheid en er werd druk geëxperimenteerd. Geen wonder, dat een aantal merkwaardige paedagogen uit deze inrichtingen zijn voortgekomen; wij noemen slechts FINGER, den vader der „Heimathkunde" [4]), COMPTER en vooral STOY, over wien straks meer.

---

[1]) Vgl. FINGER. Heimathkunde. Vorrede zur vierten Auflage (1876). Vgl. ook diens artikel over KARL B. in de Allg. Deutsche Biographie. Bd. II.

[2]) Hier werkte ook STREBEL, de schrijver van 't frissche artikel „Reisen" in SCHMID's Encyclopaedie.

[3]) Zij vond dagelijks plaats. K. BENDER spreekt over haar met geestdrift, Program 1842, pg. 9.

[4]) Dit 1836—1843 geschreven boek beleefde in 1893 zijn 7e uitgaaf en geldt, trots de geheel veranderde toestanden (men denke slechts aan de invoering der spoorwegen, die FINGER in de latere uitgaven uit beginsel ignoreerde) nog altijd als onovertroffen.

Van den aanvang af had KARL BENDER zijn oogmerk gericht op handenarbeid (geheel in den zin van den tegenwoordigen slöjd), lichaamsoefeningen en schoolreizen. Hoewel er geen sporen van onmiddellijke aanraking aan te wijzen zijn, zoo verschijnt Weinheim ons geheel als een verbeterde uitgaaf van Schnepfenthal: opvattingen en methoden zijn dezelfde, maar de uitvoering is frisscher, krachtiger, levendiger, grondiger. Dit geldt met name ook van de schoolreizen, die te Weinheim tot volkomen wasdom geraakten. Wij moeten de Weinheimsche reizen leeren kennen uit de reeds vermelde programma's, die thans moeilijk te verkrijgen zijn, met name uit die van 1832, 1845, 1851, 1854, 1859. Dat van 1832 is een prospectus, waarin de grondbeginselen der inrichting worden uiteengezet; dat van 1845 bracht een opstel van KARL BENDER „Ueber das Reisen der Knaben", dat in latere jaargangen vaak in extracto herhaald werd; de overigen bevatten reisbeschrijvingen.

De verhandeling van 1845 kan beschouwd worden als een eerste ontwerp van een theorie der schoolreizen. Zij stelt deze twee vragen: 1. Welken weldadigen invloed hebben de voetreizen der knapen op hun lichamelijke en geestelijke ontwikkeling? 2. Hoe moeten zulke reizen worden ingericht en uitgevoerd, om ze aan hun doel te doen beantwoorden? Op de eerste vraag luidt het antwoord in 't kort aldus: in lichamelijk opzicht zijn zij een opfrissching en een oefening in 't juiste gebruik van ledematen en zintuigen (spec. het oog) en in 't verdragen van vermoeienissen en ontberingen. Wat 't verstand aangaat, zoo ondersteunen zij 't onderwijs in verscheidene vakken, met name in geographie, nat. historie en geschiedenis; verder leveren zij kostelijk materiaal voor spreek- en stijloefeningen. Hoogst belangrijk is hun zedelijke invloed. De knapen oefenen zich in onderlinge dienstvaardigheid, de leeraren winnen gemakkelijk het vertrouwen der leerlingen. 't Gemeenschappelijk wandelen wekt sluimerende deugden, als daar zijn deelneming, belangstelling, gemeenschapszin, menschenliefde. Moed, bezonnenheid en zelfstandigheid worden dagelijks geoefend. De intimere omgang met de natuur werkt gunstig op den schoonheidszin en de ontwikkeling van waarachtig godsdienstige gevoelens. De beantwoording der 2e vraag vervalt in 3 gedeelten; a. de

voorbereiding, b. de uitvoering, c. de verwerking .a. De schoolbevolking wordt in 3 groepen verdeeld naar den leeftijd: iedere groep krijgt 2 à 3 leeraren tot aanvoerders, waarvan één de chef is. Dezen ontwerpen het reisplan. Gebergten genieten de voorkeur, steden worden zooveel mogelijk vermeden. De leeraren verdeelen onder elkaar de taak der wetenschappelijke voorbereiding; zoo zorgt de een voor 't historische, een ander voor het geologische deel, enz. Zij ontwerpen kaarten, die de knapen nateekenen. Zij houden 't toezicht op de uitrusting. Ten slotte onderzoekt een geneesheer de knapen voor de afreis. b. Vóór zonsopgang breekt men op. Na 2 à 3 uur ontbijt (melk en brood). Om 10 of 11 uur wordt wederom een koude bete genuttigd. Daarna rust van eenige uren (met slaap) in de open lucht. Wie niet slapen wil, maakt aanteekeningen of schetsen. Na 4 uur wordt er nog een paar uur gemarcheerd. In 't nachtkwartier aangekomen, worden andere onderkleeren aangetrokken en zoo mogelijk een bad genomen. 't Avondeten is krachtig; 't gemeenschappelijke nachtleger stroo. Voor 't ter ruste gaan worden de aanteekeningen gemaakt. c. De aanteekeningen vormen 't materiaal voor de reisbeschrijvingen, die na de vacantie onder toezicht der leeraren gemaakt worden. Ook vervaardigen de leerlingen tabellen en schetsen van merkwaardige voorwerpen, gebouwen, landschappen, kleederdrachten, die zij op reis hebben gezien. Dit „opusculum" wordt ingebonden en den ouders toegezonden.

De reizen hadden plaats in de zgnd. hondsdagen [1]). Dat de harding des lichaams niet voor niets in de eerste plaats genoemd wordt, bewijzen de reisbeschrijvingen. De gebroeders Bender gingen in dit opzicht nog heel wat verder dan Salzmann, die toch, zooals wij gezien hebben, niet voor een kleintje verwaard was. [2]) Ten

---

[1]) Een korte voorbereidingsreis van 4 dagen had in de Pinkstervacantie plaats.

[2]) Uit 't bericht van 1854, dat mij niet ten dienste staat, deelt Scholz de volgende staaltjes mede: „Bij 't oversteken van de schuimende Ecker kwam bijna niemand droog over; menigeen slaan de golven „jubelend" over 't hoofd te zamen. Eén verliest zijn reistasch. Hij verlaat zijn balk, en half zwemmend, half meegesleurd, achtervolgt hij haar over rotsblokken en draaikolken: soms duikt hij kopje onder, maar hij laat niet af" enz.

einde voor aanmerkingen der ouders gedekt te zijn, voerden de directeuren al spoedig de bepaling in, dat de deelneming aan de vacantiereis voor alle scholieren verplicht was, een bepaling die 40 jaar lang gehandhaafd bleef. Daar evenwel de „Reclamationen", deels „uit onbekendheid, deels uit al te groote moederlijke bezorgdheid" voortspruitende, niet ophielden, zoo gaven zij van tijd tot tijd in hun programma's een reisbeschrijving ten beste „um diesen Einwänden freundlich zu begegnen und uns wenigstens wieder für einige Jahre Ruhe zu schaffen", gelijk 't in 't program van 1859 luidt, waaruit wij nog iets ter konschetsing willen mededeelen. Ditmaal werden 4 groepen gevormd: de 1e bereisde 't Oderwald tot Würzburg, de 2e de Lahnstreek tot Coblenz en 't Rijndal tot Mainz, de 3e het Schwarzwald en de 4e Zuid-Beieren en Tirol. Deze laatste bestond uit 3 leeraren (w. o. Karl Bender zelf) en 21 leerlingen. Den 18 Juli om 1 uur opgestaan, bereikte men Heidelberg om 2 uur. Te Bruchsal werd de trein genomen tot Ulm. Op alle uit historisch of eenig ander oogpunt merkwaardige plaatsen werd onderweg de aandacht der leerlingen gevestigd en hun geheugen daaromtrent opgefrischt, b. v. bij burg Hohenstaufen. Te Ulm werd eerst een bad in den Donau genomen, daarna de stad bezichtigd. Den volgenden ochtend om 4 uur opgestaan, spoorde men naar Augsburg, waar men zich van 8—1 uur ophield, daarna in een afzonderlijken wagen verder tot München. Daar kon men natuurlijk niet alles zien; toch bevat 't menu van de beide volgende dagen nog 28 nummers, d.o. het atelier van Kaulbach. Den 22 Juli spoorde men naar 't Starnbergermeer, waar de eigenlijke voetreis begon. Den derden dag werd Partenkirchen bereikt. Aan de omstreken werden 2½ dag besteed, daarop koos men tot „Standquartier" het Oostenrijksche dorp Reutte. Vandaaruit werd Hohenschwangau bezocht (Neuschwanstein bestond toen natuurlijk nog niet) en de Hochgeren bestegen: dat was gedeeltelijk meer klauteren dan stijgen. In 2½ à 3 uur bereikte men de Kuhalp, maar daar de bestijging eerst 's middags begonnen was, viel de avond reeds. De armoedige „Sennhütten" verschaften heerlijke frissche melk, maar geen voldoend onderkomen voor een zoo talrijk gezelschap. Daarom veroorloofde Bender den jongens den nacht buiten bij 't vuur door te

brengen en weldra knetterden drie geweldige vuren, waartoe 't nabijzijnde bosch 't materiaal had moeten leveren. De drie groepen zongen elkaar vroolijke liederen toe en vertelden elkander verhalen. Om 2 uur werd koffie gekookt en om 3 uur opgebroken. De top werd vóór zonsopgang bereikt. Hier werd niet alleen 't uitzicht genoten, maar ook de flora van 't gebergte bestudeerd. Om 9 uur was men in Reutte terug en nu liet BENDER de jongens met korte tusschenpoozen voor de maaltijden 18 uur lang slapen, waarna zij weer frisch genoeg waren om terstond de bestijging van den Thoneller te beginnen. Bij de bezichtiging der Ehrenberger Klause werd de geheele geschiedenis van den burcht gerecapituleerd en een citaat uit een oude latijnsche kroniek ten beste gegeven. Men overnachtte in een klein dorp aan den voet van den berg en begon de eigenlijke beklimming 's nachts om 1 uur, zoodat men wederom voor zonsopgang boven was. Om 3 uur n.m. was men weder in Reutte terug. Aldaar werd de achtergebleven knaap, die zich op den Hochgeren door 't dooreenmengen van boschbessen en melk de maag bedorven had, hersteld en gezond teruggevonden. Bij het opbreken den volgenden ochtend verdwaalde een jongen en sloeg een verkeerde richting in: het kostte twee uur om hem weder terecht te brengen, waartoe de snelvoetigste der leeraren zijn goede diensten moest leenen. Den daarop volgenden dag nam de voetreis een einde te Lindau, vanwaar de trein het gezelschap naar Heidelberg terugvoerde.

Dat wij ons zoolang bij Weinheim hebben opgehouden, was omdat dit instituut de prototype is van dat van STOY, waarvan wij zoo straks zullen hebben te spreken. De invloed, die hiervan uitging, was zoo groot, dat STREBEL (in de 1e editie van SCHMID's Encyclopaedie) schrijven kon: „Es giebt wohl keine irgend bedeutendere Erziehungsanstalt für männliche Jugend, wo es nicht seit langem ähnlich gehalten würde, so sehr ist die Ueberzeugung von der Zweckmässigkeit jugendlicher Reisen schon in das Bewusstsein unserer Zeit eingedrungen." Men kan deze, nu reeds 30 jaar oude, woorden niet lezen zonder zuchtend te denken aan „de Chineezen van Europa."

Nog altijd echter beperkten zich de schoolreizen tot de kinderen

der meer gegoede standen, en juist daarom noemt PALMER ze een „Luxusartikel", een woord, waarover hij zeer hard is gevallen, volkomen ten onrechte, zooals terstond blijkt als men 't slechts in zijn samenhang leest [1]). PALMER wenschte ze den kinderen der minder met aardsche goederen gezegenden van harte toe, maar hij zag niet in, hoe die wensch ooit werkelijkheid zou kunnen worden.

Nu, tot op den huidigen dag is 't met die verwerkelijking povertjes gesteld, maar dat er althans een aanvang gemaakt, dat de uitvoerbaarheid practisch is aangetoond, dat is het werk van KARL VOLKMAR STOY. Daarin, en niet in „de overplanting der Schoolreizen naar de Universiteit", [2]) zien wij de groote en wezenlijke verdienste van dezen man op dit gebied.

STOY [3]) staat geboekt als leerling van HERBART, en wel naast ZILLER als een der voornaamsten. En terecht, niet slechts omdat hij als paedagogisch leeraar en schrijver niets anders was en wilde zijn dan de verkondiger van HERBARTS denkbeelden, maar ook in zooverre hij levenslang, evenals zijn meester, gestreden heeft voor de vertegenwoordiging der paedagogiek aan de Universiteit, welk denkbeeld hij in veel ruimere mate heeft mogen verwezenlijken dan zijn voorganger. Maar STOY was niet slechts professor en directeur van een Universiteits-seminarie, hij was ook eigenaar en leider eener „Erziehungsanstalt," (zooals hij zelf zeide: kostschoolhouder dus, in plat Hollandsch) en als zoodanig was hij een echt Weinheimsch kind. Hij verkeerde 3½ jaar te Weinheim, onmiddellijk na afloop zijner academische studiën bij HERBART te Göttingen, gelijktijdig met FINGER; daarna vestigde hij zich 1843 als privaatdocent te Jena, richtte onmiddellijk onder de studenten een „pädagogische

---

[1]) Evangelische Pädagogik pg. 200 (l 83 der Hollandsche vertaling).

[2]) SCHOLZ, t. a. p. bl. 108 (en Enc. VI. 498, 2). Reeds de uitdrukking zelve is ongelukkig gekozen: men kan er moeielijk een bepaalden zin aan verbinden, tenzij dan dat STOY „Schoolreizen" ondernam met zijn studenten, wat echter 't geval niet was. De werkelijke toedracht zal uit 't vervolg blijken.

[3]) Zie over hem: A. BLIEDNER. STOY und das päd. Universitätsseminar (Leipzig [illegible]) en 't artikel STOY van denzelfden in REIN'S Encyclopaedie. Voortreffelijk en met groote piëteit wordt hij geschilderd in 't geschriftje van R. STIER: Das päd. Seminar und die Johann-Friedrichs-Schule in Jena unter Professor STOY. Berlin [illegible], pg. 24.

Gesellschaft" op, waaruit reeds in 't volgend jaar het „pädagogische Universitätsseminar" ontsprong, en nam tevens van zekeren heer HEIMBURG diens kostschool over, die hij uit- en inwendig grondig hervormde [1]), en naar Weinheimsch voorbeeld „Stoy'sche Erziehungsanstalt" doopte. Nadat deze door STOY's vertrek naar Heidelberg in andere handen was overgegaan, herleefde zij in 1885 in verjongde gestalte onder zijn zoon Dr. HEINRICH STOY en vertoont nog heden, zelfs bij oppervlakkige kennismaking, den duidelijken stempel der Weinheimsche traditiën.

Was STOY ook al geen eigenlijk origineele geest, in 't dagelijksch leven was hij wel degelijk een „origineel". Wat 't eerst aan hem opviel, was zijn buitengewone bewegelijkheid. Deze kenmerkte hem ook op geestelijk gebied. Stil zitten was hem onmogelijk, en hij bezat in hooge mate de in een leeraar en schoolhoofd zoo kostelijke eigenschap om telkens wat nieuws te bedenken, zij 't ook slechts een nieuwen vorm of een nieuwen naam voor een oude zaak, en zoo in al zijn scheppingen en inrichtingen die jeugdige frischheid te bewaren, die hemzelf tot 't eind zijner dagen bijbleef. Ontleende hij ook zijn denkbeelden en plannen aan anderen, de wijze, waarop hij ze aanvatte en verwezenlijkte, was een door en door persoonlijke. De veelzijdigheid zijner kennis evenaarde zijn werkkracht; aan de akademie had hij theologie, philosophie en philologie grondig bestudeerd; als leeraar bekwaamde hij zich zoozeer in de natuurwetenschappen, dat hij in staat was de eerste leden van zijn seminarie, die daarvan geheel onkundig waren, in de botanie in te leiden. Als privaatdocent en professor gaf hij college over psychologie [2]), philosophische en gymnasiale paedagogiek, HERBARTS leven en systeem, inleiding tot de philosophie, en logica, en leidde hij het seminarie, waar de jongelui hard moesten werken. en die ze steeds aan het werk hield was STOY. De aan 't seminarie verbonden oefenschool ontwikkelde zich weldra tot een volledige

---

[1]) G. CREDNER. Die Stoy'sche Erziehungsanstalt zu Jena. Jena 1869. K. V. STOY. Pädagogische Bekentnisse 1—8 (uit de Programma's van 't Instituut), weder afgedrukt in STOY's Kleinere Schriften und Aufsätze I. Leipzig 1898. 't Negende stuk is de rede, waarmede hij in 1885 het instituut van zijn zoon opende.

[2]) Als echte Herbartiaan maakte hij hiervan bizonder veel werk.

volksschool voor M. U. L. O. Zijn instituut dat ± 50 internen en ± 20 externen en ongeveer 15 leeraren telde, werd spoedig wereldberoemd. Voor beide scholen schiep STOY, na overwinning van tallooze moeilijkheden, nieuwe ruime gebouwen, die de eischen van die dagen ver overtroffen. In beiden was alles nauwkeurig geregeld, maar gelijk bij zijn karakter vanzelf sprak, niet in vaste, versteende vormen; voortdurend werd alles besproken, getoetst en verbeterd [1]: de „Conferenzen" hadden, evenals te Weinheim, iederen dag plaats, en wel 's ochtends, bovendien nog eene aan 't eind der week. Bizonder vindingrijk was hij in 't uitdenken van schoolfeesten van allerlei aard, waarbij ernst en kortswijl elk hun behoorlijk aandeel kregen en die onder presidium van „moeder" STOY een recht huiselijk karakter aannamen: zij dienden met name ook om den band met vroegere leerlingen te onderhouden. Ik zwijg nu van zijn werkzaamheid als redacteur der „Schulzeitung" en anderen schriftelijken arbeid: het medegedeelde is genoeg om ons een diepen eerbied voor zijn werkzaamheid in te boezemen, want hij regeerde niet slechts, maar bezielde alles. Maar tevens zien wij hieruit, hoe gelukkig de door STOY geschapen inrichtingen elkander aanvulden en hoe gunstig daardoor de gelegenheid werd tot paedagogische vorming. Aan de oefenschool toch werd het onderwijs in den aanvang uitsluitend, later grootendeels, door de seminaristen gegeven; uit de daar gevormden nam STOY bij voorkeur het personeel van zijn instituut: was de Johann-Friedrichs-Schule een volksschool, grootendeels bezocht door kinderen van onvermogenden, de Erziehungsanstalt was een rijkeluis-kostschool, die H. B. School en gymnasium in zich vereenigde, en waar ook vele buitenlanders kwamen.

Het spreekt van zelf dat de schoolreis in deze omgeving moest gedijen en wel naar Weinheimsch model. Slechts vinden wij bij STOY, die op de schouders der gebroeders BENDER stond, alles veel beter geregeld. Spreken wij eerst van 't Instituut. [2]) De deelneming was voor alle leerlingen verplicht; de geheele maand September was daarvoor bestemd; zelfs hield STOY zijn scholieren

[1]) Zie STOY: Starrheit und Beweglichkeit des Lehrplans. Kl. Schr. I. 122-3.
[2]) STOY Kl. Schr. I, 131—3. CREDNER 56—62.

't gansche jaar door bij zich en liet ze alleen met Paschen naar huis gaan, maar dan ook voor 4 weken. In Juni werd een kleine voorbereidingsreis gemaakt door allen gemeenschappelijk, in 't Thuringerwoud. Voor de groote reis werd de schoolbevolking naar leeftijd en bevattingsvermogen in 4 afdeelingen gesplitst; de jongsten bereisden een deel van Thüringen, de 2e afdeeling Fichtelgebirge, fränkische Schweiz of den Harz; de 3e Rhön, Odenwald, Böhmerwald of Riesengebirge, de oudsten eindelijk de Tyroler Alpen en een enkele maal zelfs Noord-Italië. In de eischen, die deze streken aan de lichaamskracht en 't intellectueele en aesthetische bevattingsvermogen der knapen stellen, is een duidelijke en wel overwogen opklimming waar te nemen, en daar iedere afdeeling het haar toegewezen gebied gedurende twee of drie achtereenvolgende jaren bereisde, en daar STOY natuurlijk rekende op leerlingen, die de gansche school afliepen, zoo meende hij terecht, dat zoodoende ook de ontvankelijkheid der kinderen regelmatig moest stijgen, en dat zij bij hem „leerden reizen." De inrichting der reis verschilde in niets wezenlijks van die te Weinheim, slechts was de voorbereiding zorgvuldiger, de aansluiting aan het onderwijs inniger, de drie gezichtspunten, waaruit de schoolreis moet beschouwd worden: harding des lichaams, vermeerdering van kennis en karaktervorming, kwamen alle drie zoodanig tot hun recht, dat men niet zeggen kan, dat bij STOY 't een bij 't ander achterstond. Dat hij dientengevolge lichamelijk en geestelijk gedurende de reis veel van zijn jongens vergde, is waar en erkent hij zelf, maar hij ziet er geen nadeel in, en beroept zich ten overvloede op de zooeven besproken trapsgewijze aanleering. De grootste eenvoudigheid in voeding en slaapgelegenheid werd betracht, en STOY en zijn leeraren deelden alles, tot het stroo van het nachtleger toe, met hun kweekelingen. Bijzonderen nadruk legt CREDNER dan ook op de gelegenheid, die de schoolreizen den leeraren aanbieden om hun leerlingen beter te leeren kennen. De door de leerlingen voor en tijdens de reis vervaardigde kaarten, schetsen en aanteekeningen werden later zorgvuldig uitgewerkt, in 't net geschreven, netjes ingebonden en alzoo den ouders als feestgave „zum Weihnachtstisch" toegezonden.

En nu ging STOY een stap verder. Hij was gewoon, zijn geliefd

Seminaristen jaarlijks een „verjaarsgeschenk" aan te bieden, meestal bestaande in de een of andere nieuwere inrichting of opdracht, en zoo kwam hij den 9 Dec. 1852 voor den dag met het plan om voor de arme leerlingen der Oefenschool een reiskas op te richten. Sedert werd en wordt nu nog op elke bijeenkomst van het Seminarie daarvoor gecollecteerd en ook bovendien nog wel „gebedeld" [1]); 't ontbrekende gaf Stoy zelf bij, gelijk hij steeds en overal deed. En zoo kon reeds 21—28 Aug. 1853, de eerste reis met leerlingen van de oefenschool in 't Thüringerwoud plaats hebben, natuurlijk onder leiding van Stoy zelf, ditmaal bijgestaan door de seminaristen, die ook voor de voorbereiding, enz. moesten zorg dragen. Het protokol dier eerste reis, door een hunner vervaardigd, vindt men bij Bliedner als Bijlage I, die van de 18e, in 't jaar 1882, als Bijlage II.

En zoo was de groote stap gedaan en het beginsel niet slechts uitgesproken, maar ook doorgevoerd, dat een opvoedingsmiddel, dat voor rijkeluiskinderen onontbeerlijk wordt geacht, niet omdat zij rijkeluiskinderen zijn, noch uitsluitend met het oog op hun volgend leven, maar eenvoudig omdat het in een alzijdige opvoeding niet gemist kan worden, ook toekomt aan kinderen van minder en van onbemiddelde ouders, en dat deze dus aan hun recht moeten geholpen worden. En ook hier weder was het gelukt aan te toonen, dat: „where there is a will, there is a way". [2]).

Wat men meer ziet gebeuren na den dood van beteekenisvolle mannen, baanbrekers op eenig gebied, dat het werk, 't welk zij bij hun leven alleen hadden gedaan, over meerdere opvolgers verdeeld wordt, dat vond ook na Stoy's dood plaats. Reeds vermeldden wij het instituut van zijn zoon, dr. Heinrich Stoy; dit is dus in naam en wezen de succursale van Stoy's „Erziehungsanstalt". Als profes-

[1]) Het woord is van Stier, zelf oud-seminarist, die t. a. pl. 15—19 een zeer aanschouwelijke schildering van zulk een reis geeft.

[2]) Zoo wij langer bij Stoy hebben stilgestaan dan ons onderwerp vereischte, zoo was het om 't volle licht te laten vallen op die eigenaardige combinatie, die bij ons voorzeker nog wel tot de ondenkbaarheden zal blijven behooren: een gewoon professor aan de Universiteit, tevens kostschoolhouder, en die met de leerlingen eener armenschool voetreizen onderneemt, waarbij hij in hun midden op [illegible]!

sor in de paedagogiek en directeur van het paedagogisch seminarie met de daaraan verbonden oefenschool, werd hij opgevolgd door dr. W. Rein, en 't is van algemeene bekendheid, hoe deze de beide laatste instellingen tot nieuwen luister en ongekenden bloei wist te brengen.

Ook wat de schoolreizen betreft, hebben die inrichtingen Stoy's erfenis onder elkaar verdeeld: door het instituut worden de grootere, systematisch gerangschikte zomerreizen met kinderen van gegoede ouders, voorbereid door een kleinere lentereis, door het seminarie en de oefenschool de kleinere [1]) reizen met de kinderen van onbemiddelde ouders voortgezet. Natuurlijk hebben Stoy's opvolgers zijn werk niet slechts voortgezet, maar ook verbeterd, en zoo kunnen wij dus de schoolreizen der beide Jena'sche scholen als den hoogsten ontwikkelingsvorm van dit opvoedingsmiddel, als modellen der soort, aanmerken. Dr. Stoy beschouwt de schoolreizen als „ein teures Vermächtnis", „ein geistiges Erbe" van zijn vader: de door hem aangebrachte verbeteringen betreffen echter uit den aard der zaak slechts détails van uitvoering: de verbetering der onderwijsmethoden, met name in natuurlijke historie en geographie, bleef niet zonder uitwerking en voor de hoogste afdeeling werd een ruime plaats ingeruimd aan de kunstgeschiedenis, en daarom een bezoek aan een stad met kunstschatten en belangrijke bouwwerken, liefst München, als vast nummer op het programma gezet. Prof. Rein, die na een korten tijd Stoy te Heidelberg gehoord te hebben, in de school van Ziller overging [2]) en daaruit die zekere voorliefde voor theoretische afronding en vaste vormen medebracht, heeft zich vooral toegelegd op een innige organische verbinding van de schoolreis met het geheele leerplan, en den eisch gesteld, dat de schoolreis zoo min mogelijk het karakter drage van een buitengewoon evenement, een inbreuk op den regelmatigen gang op het onderricht, maar in het schoolleven optrede als de natuurlijke ontwikkeling, de wetmatige ont-

[1]) Men leide hieruit vooral niet af, dat de arme kinderen dan toch achterstaan. Niet omdat zij armer zijn, maar omdat zij jonger en minder ontwikkeld zijn, omdat hun school een lagere school is, maken de leerlingen der oefenschool reizen van minderen omvang, dan die van het instituut.

[2]) Over zijn verhouding tot Stoy en Ziller spreekt Rein zich uit in Heft VI Aus dem päd. Universitäts-Seminar pg. 1 vgll.

[illegible] de reis en de leerlingen [illegible] van een [illegible] [illegible] en de [illegible] [illegible] zijn [illegible] en [illegible] Saalethal en Unstrutthal; Naumburg [illegible] Thüringen en Thüringer Sagen [illegible] Eisenach [illegible] door den Harz (geschiedenis [illegible] herinneringen [illegible] met het [illegible] [illegible] Paulinzella [illegible] van 't [illegible] Luther, Rennstieg, klooster [illegible] (Wartburg), [illegible], herinneringen aan [illegible] in de duitsche letterkunde). [illegible] Main, Bamberg, Frankenwald (Gedachtenkring van 't [illegible]: verschil tusschen protestantschen en [illegible]-industrie). 5. Leipzig, de industrieele [illegible] van [illegible] Erzgebirge, Fichtelgebergte ('t leven eener [illegible] en groot-handel, 't slagveld bij Leipzig, [illegible]. 't Groote gewicht, dat de school[1] van Ziller [illegible] aan een systematische bewerking van 't leerplan [illegible] aan den dag. Overigens is prof. Rein in de techniek der [illegible] niet minder ervaren dan zijn concurrent; als directeur van de kweekschool te Eisenach leidde hij tien jaren achtereen de reizen der kweekelingen op een wijze, die als „mustergiltig" geprezen wordt. Tegenwoordig ligt de leiding in handen der vaste leeraren van de oefenschool, bijgestaan door leden van het paedagogisch seminarie. Daar de opvattingen dier leeraren (die vaak wisselen en lang niet altijd in Rein's school gevormd zijn) omtrent het nut

---

[1] [illegible] Scholz, Seminarb. III bl. 120. Dat dit program geen vaststaand is, [illegible] de vergelijking met de tabel van Göpfert in Rein's Enc. II 576, Art. Geogr. [illegible], waar de volgorde anders is, en de Rhön de plaats inneemt van 't Frankenwald, en met 't reisverhaal van Jacobi, Seminarb. VIII. pg. 179 vgll. Omtrent de reizen naar Rhön, Frankenwald en Leipzig c.a. ontbreken gedrukte berichten. Over 't tot stand komen en de motiveering van 't reisplan zie Jacobi t. a. pl.

en de beteekenis van onderwijs buiten de school sterke individueele afwijkingen vertoonen, evenals hun persoonlijke geschiktheid voor de leiding van zulke experimenten, zoo volgt daaruit een zeker onregelmatigheid in 't gehalte dier reizen. Trouwens, die van Dr. Stoy zullen ook wel het eene jaar bevredigender uitvallen dan het andere. maar zijn personeel, waaronder eenige veteranen van zijn vader, heeft meer routine. Beiden echter, Rein en Stoy, hebben ons in staat gesteld volledig kennis te maken met eenige „Musterleistungen" hunner inrichtingen, de eerste door uitvoerige mededeelingen in de Berichten „Aus dem pädagogischen Universitäts-Seminar zu Jena", Heft IV, V, VI en VIII (Langensalza, Beyer), — de tweede door een omvangrijke monographie, de omvangrijkste, die tot nog toe verschenen is, getiteld: Pädagogik der Schulreise. Festgabe zur Enthüllung des Stoy-Denkmals (Leipzig, 1898), met 1 kaart en 65 afbeeldingen Het eerste, 80 bladzijden tellende, deel bevat de „algemeene gezichtspunten"; 't tweede gedeelte, van 260 blz., drie reisbeschrijvingen uit het jaar 1890, van de hand van leeraren van het instituut. Wat deze beschrijvingen bizonder interressant maakt, is, dat daarin uittreksels uit de reisjournalen der leerlingen zijn ingelascht en wel evenzeer proeven van de korte, gedurende den marsch of 's avonds gemaakte aanteekeningen als van de uitgewerkte, op school vervaardigde en voor de ouders bestemde reisbeschrijvingen, alsmede facsimiles van hun kaarten en schetsen. Men krijgt daardoor een buitengewoon helder inzicht in de techniek der uitvoering van zulke reizen en ik kan daarom de lectuur van dit frisch en onderhoudend geschreven werk niet genoeg aanbevelen. Inmiddels acht ik mij tegenover mijne lezers verplicht hun althans eenige staaltjes te geven van de schoolreizen der beide Jena'sche scholen. Daarbij zal ik minder stilstaan bij de eigenlijk gezegde reisbeschrijvingen dan bij de paedagogische en didactische détails, die voor dezen lezerskring het meeste belang hebben.

Beginnen wij met de eerste of hoogste afdeeling van Stoy, die onder leiding van den directeur zelf reist. Haar reisplan bevatte ditmaal: Nürnberg, München, Oberammergau, Salzburg, Hohe Tauern met Grossvenediger (15 dagen). Het bezoek der moderne kunst- en industriestad München werd dus ingeleid door de bezichtiging van

het zooveel schoons uit de latere middeneeuwen bevattend Nürnberg; hier kon de oud-duitsche, ginds de oud-grieksche bouwkunst bestudeerd worden. Het bezoek te Oberammergau verschafte een aangename afwisseling, de Gaisberg bij Salzburg een voortreffelijk geographisch orientatiepunt. Dialect, zeden, godsdienst en bezigheden der bewoners zagen de reizigers voor hunne oogen wisselen, en de lichamelijke eischen stegen regelmatig met de oefening. Het reisplan, dat natuurlijk zorgvuldig voorbereid en het resultaat was van heel wat „Konferenzen", voldeed dus aan de hoogste paedagogische eischen. De spoorwegreis van Jena naar Nürnberg gaf reeds overvloedig aanleiding tot historische, geographische en ethnologische opmerkingen en herinneringen. Aan Nürnberg zelf konden ditmaal slechts weinige uren gewijd worden; het doel was München; toch werden alle belangrijke gebouwen in oogenschouw genomen en gekarakteriseerd. Langer zou München de reisgenooten ophouden. Op het „Koningsplein", aan 3 zijden omringd door de Glyptothek, de Propylaeen en het Paleis voor Volksvlijt werden de drie grieksche bouwstijlen grondig besproken en verklaard; de gebouwen werden in hun onderdeelen ontleed, de afmetingen door voetpassen globaal gemeten om de verhoudingen te vinden, daarop werden de détails uitgelegd; de jongens maakten staande plattegronden en schetsteekeningen. Dat is een ernstige arbeid van 1½ à 2 uur, die den leermeester niet minder hooge eischen stelt dan den leerlingen. Men houde echter in 't oog, dat eendeels veel is voorbereid, anderdeels veel thuis wordt bijgewerkt. Daarbij wordt echter zorgvuldig afgewogen, wat zich beter leent voor bespreking in de school en voor eigen aanschouwing, wat den leerlingen moet worden medegedeeld, en wat zij zelf kunnen uitvinden. In de zorgvuldige en tot in kleinigheden afdalende bewerking van zulke punten bestaat vooral de regelende arbeid, die de schoolreis tot een paedagogische stempelt, een arbeid, die slechts door de eendrachtige en aanhoudende samenwerking van het gezamenlijke leerarenpersoneel tot een goed einde kan gebracht worden. Dat nu zulke eischen niet te hoog zijn, dat leert de STOY'sche Erziehungsanstalt metterdaad, en welke resultaten men op die wijze verkrijgt, daarvan legt het opstel van een der leerlingen over het Koningsplein te München, dat aan het

werk is toegevoegd, (9 pagina's met fascimile's van 18 schetsteekeningen) een schitterend getuigenis af.

Op dezelfde wijze werden de christelijke bouwstijlen aan München's kerken bestudeerd; de Basilica geeft een specimen van de oudste kerkelijke bouwkunst, de Ludwigskirche van den romaanschen, de Allerheiligenkapel van den byzantijnschen, de Aukirche van den gothischen stijl. Het relaas dezer besprekingen ligt volgestrooid met paedagogische opmerkingen van hooge waarde. Ten slotte geeft de schrijver een onveranderden afdruk van de aanteekeningen van een der scholieren, waarbij ons vooral de welgeslaagde teekeningen opvallen. Doch ook dit is voorbereid. Ook op hun gewone schoolwandelingen maken de „Stoyanen" schetsen naar de natuur, die men op 't jaarlijksch openbaar examen tentoongesteld vindt.

„Hoe legt Dr. Stoy 't aan met het bezoek der groote museums te München, waar de massa zoo overweldigend is?" vraagt hier natuurlijk de belangstellende. Hij begint met de Glyptothek, omdat beeldhouwwerken voor den beginner gemakkelijker te bevatten zijn dan schilderijen: zij hebben ruimtelijke existentie en leiden niet af door de kleuren en door de bonte veelheid der figuren. Hoofdzaak echter is, dat hij zich tot een strenge, weloverwogen bloemlezing bepaalt, waarbij de geaardheid der Münchensche verzamelingen zooals ieder bezoeker weet, hem te hulp komt. Eerst wat rondzien in de Assyrissche zaal, 't vreemdsoortige op zich laten inwerken, dan een paar reliefs kort besproken; evenzoo in de Aegyptische zaal; van de 31 nummers worden slechts 3 standbeelden en 1 obelisk nauwkeuriger opgenomen; ietwat langer staat men stil bij de beroemde Aegineten, in elk der volgende zalen worden slechts enkele nummers opzettelijk besproken: steeds wordt op 't karakteristieke de aandacht gevestigd. Evenzoo worden van de 1433 schilderijen der oude Pinakothek slechts 15 à 20 nummers uitgekozen. Oordeelvellingen over de aesthetische waarde en opvatting worden slechts spaarzamelijk gegeven; alle phrase en opgeschoefdheid, zegt Dr. Stoy, moet men zorgvuldig verwijderd houden. [1])

---

[1]) Bij een schoolreis vormen kunsthistorische studiën slechts een deel van het program, zoo zij er al op voorkomen. Een geheel ander karakter nemen deze

Wij nemen hiermede afscheid van de eerste afdeeling, hoe interessant het verhaal van haar bezoek van het Oberammergauer Passiespel, van haar nachtelijken marsch van Lend naar Gastein, van haar bergbestijgingen en gletschertouren ook zijn moge: slechts een opsomming volge hier nog van de onderwerpen der opzettelijke onderwijzingen, waartoe de verdere reis aanleiding gaf: Geologie van 't Alpenvoorland, in verband met zijn economische geschiedenis, geschiedenis der godsdienstoorlogen, volkssagen, meteorologie (de vraag, waarom is 't op de bergen kouder? lokte een uitvoerige bespreking uit, waarbij het samengestelde vraagstuk in al zijn onderdeelen werd uitgelegd), gletscherformatie, geschiedenis der Alpenbestijgingen en van de ontwikkeling van het natuurgevoel enz. [1])

Gelijk zich op deze reis de belangstelling concentreerde om twee punten, de plastische kunst en de Alpenwereld, zoo stond bij de reizen der beide jongere afdeelingen het geographische begrijpen van een bergland in het middenpunt, en daarbij voegde zich voor de middenste afdeeling een bezoek aan Dresden en aan het slagveld van Kulm (30 Aug. 1813), terwijl de reis door 't Thuringerwoud voor de jongste afdeeling ditmaal zoo was ingericht, dat zij alle plaatsen aandeed die voor Luther's geschiedenis van belang zijn. Gelijk in het bovengenoemde, zoo vinden wij ook in het tweede reisbericht het later uitgewerkte en geïllustreerde opstel van een leerling ingelascht, ditmaal handelend over den slag bij Kulm (met 3 gekleurde kaartjes en twee schetsen naar de natuur). Verder bevatten beide berichten een aantal terreinschetsen en windrozen; hieruit, gelijk uit den inhoud, blijkt de buitengewone zorg die aan de ontwikkeling van het geographisch aanschouwingsvermogen besteed wordt, maar uit den aard der zaak zijn deze uiteenzettingen

---

onderwijzingen natuurlijk daar aan, waar zij zelf het doel der excursie vormen. Voor zulke oefeningen bestaat er een gansch voortreffelijke handleiding in catechismusvorm, die ik bij deze gelegenheid niet verzuimen wil aan te bevelen, n. l. ALFRED LICHTWARK (Directeur van de Kunsthalle te Hamburg): Uebungen in Betrachtung von Kunstwerken. Nach Versuchen mit einer Schulklasse herausgegeben von der Lehrervereinigung zur Pflege der künstlerischen Bildung. 2e. Aufl. mit 16 Abb. Dresden. 1898.

[1]) Op de terugreis werd het gezamenlijk bedrag der afgelegde bestijgingen uitgerekend en bevonden te zijn 10124 M. in 10 dagen.

te uitvoerig om ze ook maar in excerpto mede te deelen. De bezichtiging van Dresden was naar dezelfde beginselen geregeld als die van München, evenwel nam de topographie der stad een breeder plaats in; in het Museum werd slechts bij 13 meesterwerken stilgestaan. De verdere reis liep over de Sächsische Schweiz, 't Boheemsche Middengebergte en het kolenbekken van Teplitz en een deel van 't Erzgebergte en sloot met de bezichtiging van een mijn en smeltoven te Freiberg. De reis door Thüringen was een doorloopende repetitie der geschiedenis van Luther. Ik meen mijn lezers geen ondienst te bewijzen, wanneer ik de medegedeelde aanteekeningen van een lid van elk der beide reisgezelschappen hier in extenso afdruk: bij de eersten wordt uitdrukkelijk aangemerkt, dat zij, gelijk dat in moeielijke gevallen steeds geschiedt, onder toezicht van den leeraar gemaakt zijn, bij de tweeden, dat de gemeenschappelijke bespreking onder leiding van den aanvoerder zijner „Kameraadschap" daaraan was voorafgegaan.

1) **Bergwerk.** Abstieg im Himmelfahrtschacht. Erst schräg, dann steil. Leitern. 350 M. tief. Elisabethstollen: 50 K.M. lang, 2 M. hoch. Form △. — 6 Etagen. — Erz in Lagen, entweder wagrecht oder schräg. — Arbeit vor Ort und Auftrieb. — Die entstandenen Gänge (Strecken) entweder wagrecht oder schräg. — Verwerfungen. — Rollen. — Heraufpumpen und Fortschaffen des Wassers durch Maschinen. — Arbeit des Bergmannes: 1) Meissel und Hammer. — Löcher zum Dynamit. — Lossprengen des wertlosen Gesteines oder des Metalles. 2) Aufladen auf Hunte und Wegschaffen. 3) Sortieren des Erzes. — Fördermaschine. — Bezahlung der Arbeit: Kubikmeterweise, je nach der Schwierigkeit der Behandlung und der Geschicklichkeit. 1.60—2.30 M. — Kleidung des Bergmannes: Feste Mütze; schwarzer Leinwandkittel; Schurz mit Hinterleder (zum Sitzen; Rest aus früherer Zeit, wo die Stollen viel niedriger gearbeitet wurden); Lampe an der Brust oder am Hut. — 2) **Zentralwäsche.** — Das gute Erz gleich aus dem Bergwerk in die Hütte; das minderwertige in die Zentralwäsche. — Zerkleinerung der grossen Stücke. — Leseband: Auslesen des wertlosen und des guten Erzes. (Einförmige Beschäftigung). Zerkleinerungsmaschine. — Sortieren durch Wasser. 1) Bleiglanz. 2) Schwefel mit Blei (Zwischenproduct). 3) Reiner Schwefel. 4) Zinkblende. — Das vollständig wertlose (das Weggeschwemmte) als Kies benutzt. — Das Wertvolle zerstossen im Pochwerk. — Das enstandene Pulver auf Gummi gereinigt, bis reiner Bleiglanz übrig bleibt — 3) **Muldener Hüttenwerk.** a) Zinkdestillationsofen — Muffel aus Chamotte — Vorlage — Allonge — Mischung aus Zinkblende und Koaks. Zink. 1800°. — In 24 Stunden

9 Zentner = 30 Platten in einem Ofen. b) Gewinnung der schweflichen Säure aus schwefelhaltigen Erzen. c) Konzentrierung der gereinigten schwefligen Säure zu Schwefelsäure. d) Fortschaufelungsröstofen — Vorn herein das Erz; aus einem Ofen in den andern; immer flüssiger. — Schwefel und Arsen dadurch abgesondert. — Das nun Gewonnene ist Schlacke. e) Hochofen. 8 ¼ M. hoch. 1 ½ — 2 M. Durchmesser. — Erst geheizt und dann eine Lage Schlacke. Dann Koaks. U. s. w. im Wechsel. Eigene Heizung. — 1e Lage: 3 Zentner Schlacke + 3 Zentner Erz. 2e Lage: 50 Pfund Koaks. — Gase seitwärts unter der Erde abgeführt. — Das Untere schmilzt und läuft ab. — Nachschütten von oben. — Metalle ungesondert aus dem Erz und der Schlacke gewonnen (Werkblei und Stein). — Ausfliessen der Schlacke: glühend; 2 Ströme abwechselnd; Formen von Thon. f) Seigerofen. Kupfer vom Werkblei abgesondert. g) Raffinierofen. 1) Dunkle Schlacke = Zinn. 2) Gelbröthliche Schl. = Arsen. 3) Schwarze Schl. = Antimon. — Diese Schlacken mit Holzrollen abgezogen. — Uebrig bleibt das Blei, verbunden mit Gold, Silber, Wismut. h) Sondern des reinen Bleies von dem silberhaltigen. Viele Kessel: grosse Löffel (1 Zentner); durchlöchert, Ausschöpfen des krystallisierten Bleies; Zurückbleiben des nicht krystallisierenden, silberhaltigen Bleies. i) Absonderung des Wismuts. Uebrigbleiben der Verbindung von Silber und Gold. k) Trennung des Goldes vom Silber durch Salpetersäure in der Halsbrückener Hütte. l) Gebläse. (t. p. a. bl. 188—190).

Wie zoo heeft leeren zien en waarnemen, zal ook in later leven niet met oppervlakkig bekijken en benenzen tevreden zijn. Vergelijken wij nu het journaal van zijn zooveel jongeren kameraad uit de 3e afdeeling.

¼6 Uhr aufgestanden. 6 Uhr Kaffee. Ohne Rucksack nach dem Eisenwerk Auhütte. 1) Eisenstein, Brauneisenstein. 2) Rostöfen, Geruch nach verbranntem Schwefel. 3) Hochofen, dick, aus Sandsteinen erbaut; mit feuerfestem Thon ausgekleidet, aussen mit Eisenreifen versehen. Unten Wallstein, oben die Gicht. Schichtenweise eingeschüttet: Eisenstein mit Zuschlag: Flusspat und Kalk und Holzkohle. Das Eisen schmilzt aus, der Ofen wird alle 2 Stunden abgestochen, Roheisen fliesst heraus, mit Schlacke bedeckt. 4) Gebläsemaschine, durch Wasserkraft getrieben. 3 grosse Cylinder in denen Kolben auf- und abgehen, Luft aufsaugen und in den Hochofen treiben. — Zurück nach der Stadt [Schmalkalden] — Lutherbrunnen mit Brustbild von Luther — Lutherhaus. An der Giebelseite Schwan mit Schild. Siegel Luthers und Melanchtons. Inschrift: In diesem Hause /wohnte/ Dr. Martin Luther/ Im Jahre 1537. Skizze von dem Lutherhaus — Inschrift an unserem Gasthaus zur Krone, wo die Schmalkandener Artikel beraten wurden . . . . Altes Rathaus, über 400 Jahr alt — Denkmal von Karl Wilhelm, Komponisten der „Wacht am Rhein" (Dichter Max Schneckenburger). 11 Uhr: Abmarsch nach Auwallenburg; Flusspat gefunden. — Gasthof

zum Trusenthaler Wasserfall, Mittag — Wasserfall 60 M. hoch, fliesst in 3 Absätzen herab. — Am Wasserfall hinaufgestiegen. Marsch über Laudenbach nach Ruine Liebenstein. Kemnate und Pallas. Schon vor dem 13. Jahrhundert vorhanden, seit 1673 verfallen. Nördlich von der Ruine das Felsentheater. Denkmal der Gemahlin des Herzogs Bernard von Meiningen; gotische Spitzsäule. Hinab nach Liebenstein, Bad und Kurhaus mit schönen Anlagen, Stahlquelle, getrunken, Aussehen und Geschmak des Wassers. Kohlensäure. Weg durch Liebenstein nach Schweina. Hausschuhe angezogen und gewaschen. Notizen gemacht. 8 Uhr Abendessen. 9 Uhr Abendlied. (t. a. pl. bl. 104—5).

De leiders der 2e en 3e afdeeling zenden halverweg een bericht aan hun directeur, die aldus met de afdeelingen in verbinding blijft. Het bericht van den leider der 2e afdeeling is in het werk afgedrukt; bovendien bevat dit bericht interessante mededeelingen omtrent karakterstudies, onderweg op de leerlingen gemaakt [1]).

Zulke karakterstudies vormen een vast bestanddeel van het werk waarmede de leiders der reizen van de Oefenschool zijn belast. Eenige staaltjes daarvan vindt men in Heft V pg. 214—6 (van SCHOLZ), en ook in de andere reisverhalen van 't Seminarie. Ter kenschetsing dezer reizen moge 't volgende uittreksel dienen. (Uit Heft III, Anhang A.)

Zomer 1889. De Harz, 19 leerlingen der beide hoogste klassen onder leiding van den „Oberlehrer", en 5 seminaristen. 1e dag: aantreden in de Oefenschool: korte godsdienstoefening: met den trein naar Halle. Eerst druk uitkijken uit de wagonvensters en levendige uitwisseling van opmerkingen en herinneringen, later verhaaltjes, raadsels en derg. Een paar uur oponthoud te Halle werden onder leiding van een bevrienden leeraar gebruikt om 't interressante marktplein te bezichtigen en 't graf van A. H. FRANCKE, dat de kinderen hoegenaamd niet impressionneerde (!) Nu verder gespoord naar Eisleben (LUTHER's geboortehuis en sterf-

---

[1]) Sinds dit geschreven werd, ben ik in de gelegenheid geweest te constateeren, dat de praktijk der schoolreizen bij Dr. STOY er sinds 1890 niet op verminderd is. Door zijn goedheid mocht ik in Augustus 1899 een gedeelte van de reis der 1e Afdeeling naar Tirol als gast medemaken, waarbij mij zelfs de leiding eener „Kameradschaft" werd opgedragen. Tegelijkertijd maakten mijne zonen, als leerlingen der school, de reizen der 2e en 3e afdeeling, naar Fichtelgebirge, Fränkische Schweiz, Bayruet, Nürnberg en naar Thüringen mede. Daardoor ben ik nu ook de gelukkige bezitter geworden van twee zorgvuldig bewerkte, keurig ingebonden en met oorspronkelijke illustraties, vignetten, terreinteekeningen enz. opgesierde „Reisebeschreibungen", die in niets onderdoen voor de proeven door Dr. STOY in zijn bovengenoemd werk medegedeeld, en die ik, onder behoorlijke garantie, gaarne aan belangstellenden ter inzage verstrek.

kamer, het Lutherdenkmaal, de Peter-en-Pauluskerk, de Andreaskerk, waar het „Ein feste Burg" werd aangeheven) marsch naar Mansveld, dat tegen zonsondergang bereikt werd. Onderweg wordt een smeltoven opgemerkt; de slakken worden in die streek, gelijk men te Elbra zag, als plaveisel, ja zelfs als bouwmateriaal, gebezigd. 2. Mansfeld: 't gerestaureerde Lutherhuis en 't slot. De regen noopte tot een kleine wijziging in 't reisplan. Spoortocht tot Gernrode: merkwaardige, door markgraaf GERO gebouwde kerk in basilica-vorm. De koster was niet erg voorkomend en verkortte trots den harden regen 't bezoek zooveel mogelijk, maar een goedhartige oude dame ontving en onthaalde de kinderschaar in haar woonvertrek, en de „leeraren" in haar — keuken, totdat zij tot haar schrik ontdekte, dat deze heeren „studenten" waren!! Onder eentonig neerstroomenden regen marcheerde men over den Stubenberg en de Viktorshöhe naar Friedrichsbrunn. Langen tijd hielden vroolijke liederen de stemming op; eindelijk behield de regen de overhand: toen moest de leeraar met mooie geschiedenissen bijspringen, wat hem op menigen tred op zijn teenen te staan kwam. In Friedrichsbrunn was schuttersfeest: in een klein vertrek bij sterk rookende kachel kon 't gezelschap zijn kleeren uitdrogen, waarbij de vroolijke stemming spoedig terugkeerde. Resultaat: oefening in 't verdragen van 's levens wederwaardigheden. 3. Half zes, donker bewolkte hemel, halfnatte kleederen, langzame bediening, modderige voetpaden — zou 't geluk zich van ons blijven wenden? Neen toch, daar breken de eerste zonnestralen door, door de kinderen met een vroolijk lied begroet. Nu kwamen de tongen los en ieder wilde de eerste zijn om de sagen te vertellen, die zich aan de Hexentanzplatz en de andere bekende punten van 't romantische Bode-dal vastknoopen, waarheen thans de weg voerde. Hier moesten de leeraren wederom de ondervinding opdoen, dat de zin voor het verhevene in de natuur bij kinderen nog niet bijzonder ontwikkeld is. Toch bleek de oefening om de kinderen hun indrukken te laten weergeven niet onnut; zij gaf veelvuldige gelegenheid om de vaak zonderling gebrekkige voorstellingen der kinderen te verbeteren en aan te vullen. Overnachten te Neuwerk. 4. Van Neuwerk naar Schierke. Merkwaardig, hoeveel langer tijd de arme scholieren der Oefenschool noodig hebben voor hun toilet en ontbijt dan de Stoyanen, die vaak binnen 't half uur uit bed en op marsch zijn: als zij om 5 uur opstaan, komen zij eerst om 7 uur weg! Te Rübeland werd natuurlijk de beroemde Baumannsgrot bezichtigd; de kinderen hadden reeds 't vorige jaar in de Barbarossa-höhle aan den Kyffhäuser kennis gemaakt met een druipsteengrot, waardoor de Baumannshöhle op hen haar effect miste. [1]) De wandeling over de hoogvlakte onder stroomenden regen was geographisch waarschijnlijk zeer interessant, maar minder bevorderlijk voor de opgeruimdheid, die echter terugkeerde toen plotseling de Brocken zich aan de blikken

---

[1]) Uit zulke telkens terugkeerende opmerkingen, die ik alle herhaal, ziet men, hoe eerlijk de leiders dezer reizen hun eigen tekortkomingen en vergissingen opmerken en mededeelen. De dagelijksche „Konferenzen" aan den avond van iederen reisdag, benevens de gemeenschappelijke bespreking in 't seminarie na den terugkeer houden dezen geest der zelfkritiek levendig.

der knapen vertoonde, die zich natuurlijk van dezen befaamden berg een gansch andere voorstelling hadden gemaakt. Iets verder werd „das historische Interesse" (om de schooltaal der Herbartianen te spreken) plotseling gewekt en bevredigd door een bord met het opschrift: „Burg Bodfeld: hier stierf de Duitsche Keizer HENDRIK III den 5 October 1056, slechts 39 jaar minus 23 dagen oud." Na de rust te Königshof keerden lust en krachten, en tegelijk ook de lieve zon weder. De aardbeien langs den weg interesseerden echter de knapen ruim zooveel als het fraaie landschap. De kleine K. werd moede en raakte achterop: vrijwillig nam hem R. zijn reistasch af, maar dit strookte niet met de inzichten van den leider der achterhoede, die in zijn theoretischen ijver meende: de schoolreis dient tot harding des lichaams, en dus... 's Avonds in de „Konferenz" werd hij tot beter inzicht bekeerd. Te 6 uur werd Schierke bereikt. 't Avondeten werd genuttigd in de groote eetzaal van 't hotel, wat aanleiding gaf tot gesprekken met de gasten, waarbij de onbevangen, welvoegelijke houding der kinderen gunstig uitkwam. 5. Van Schierke over den Brocken en Harzburg naar Oker. Bij tamelijk helder weer werd de Brocken bestegen. Op dezen marsch deden de leeraren een voor hen zeer gewichtige ontdekking; naar aanleiding van een voorval, dat den vorigen avond te Schierke had plaats gegrepen, ontlokten zij den knapen de bekentenis, dat sedert geruimen tijd onfatsoenlijke gesprekken onder hen plaats hadden en dat deze de oorzaak waren van talrijke samenscholingen gedurende de tusschenkwartiertjes en van veelvuldige verstrooidheid onder de lessen. Op zichzelf niets bizonders, maar het belangrijke schuilt hierin dat nu, gedurende dit vertrouwelijk samenleven, de kinderen zelf de behoefte openbaarden om door bekentenis en beterschap zich de vergiffenis hunner leeraren te verwerven en hun zielen van den ban te bevrijden. Een marsch van drie uur bracht 't gezelschap beneden te Harzburg; het reisjournaal zwijgt bijkans geheel van de schoone punten, die de toerist opzoekt, en vermeldt alleen de historische herinneringen. In 't avonddonker bereikte men Oker. Hoewel sommige knapen onderweg een krachtige aanmaning noodig gehad hadden, zoo bleken de kinderen toch zoo weinig oververmoeid, dat zij na 't avondeten nog een „Kasperle-Bühne" improviseerden. 6. Van Oker naar Klausthal. Toch vertoonden zij den volgenden dag de duidelijke sporen der doorgestane vermoeienissen, zoodat het goed trof, dat men dien dag weinig te marcheeren had. De hoofdschotel toch vormde Goslar en zijn omgeving. Goslar ligt slechts een uur van Oker. Welk een overvloed van merkwaardige gebouwen en historische herinneringen deze interessante en schoone stad aanbiedt, weten mijne lezers uit reisbeschrijvingen of geschiedboeken, wanneer zij haar niet uit eigen aanschouwing kennen. Dat het vele voor de kinderen niet te veel werd, was daaraan te danken, dat in het vroeger geleerde en geziene talrijke aanknoopingspunten voorhanden waren. Wegens de vermoeienis en de hitte werd 's middags bij uitzondering een wagen gehuurd, waarmede men naar de mijn in den Rammelsberg (welks sage den kinderen bekend was) reed. De bezichtiging was hier heel wat oppervlakkiger dan die der Stoyanen te

Freiberg; strikt genomen ging dit nummer ook iets boven 't bevattingsvermogen der kinderen, maar bij het latere onderwijs in de aardrijkskunde bewees het uitstekende diensten. Met denzelfden wagen reed men door naar Klausthal. De leiders constateerden met vreugde een toeneming van den gemeenschapszin bij hun jeugdige reismakkers. 6. Van Klausthal naar Jena. Onderweg werd nog een zilversmelterij bezichtigd; dank zij de vriendelijke en kundige leiding van den gids werd dit nummer een der leerrijkste van de gansche reis; ook in zedelijk opzicht was er winst, daar de zware en gevaarlijke arbeid der arbeiders den leerlingen oprechte deelneming inboezemde. Een korte halte in 't bosch bij een klare beek gaf gelegenheid tot bespreking der streek en tot vroolijk gezang. Vroolijke liederen overwonnen ook de toorn eener kijvende vrouw, die haar fraaie weiden door de ravottende jongens bedreigd zag. Om 2 u. werden de spoorwegwagens weder bestegen in Osterode; een interessante reis langs den Zuidrand van den Harz met zijn gipsrotsen bracht 't gezelschap te Nordhausen; de twee uren oponthoud werden o. a. besteed om van 't overgehouden zakgeld snuisterijen voor de thuisgebleven familieleden te koopen, een concessie, die de leiders zelf als een paedagogische fout erkennen. In Weimar kwam prof. REIN de reisgenooten tegemoet; te Jena werden zij feestelijk ingehaald door een fanfarecorps met lampions; want zulks, zegt het bericht, is een oud Jena'sch privilegie, dat ook voor de seminaristen geldt. In 't seminariegebouw bedankte een der vaders uit aller naam met een aanspraak, die met een „Hoch" op professor REIN besloten werd.

Tot zoover ons historisch overzicht. [1]) Dit moest ons in de eerste plaats in staat stellen om tot een juiste definitie van het begrip te komen, die op haar beurt het uitgangspunt zal vormen voor de

[1]) Wie van den tegenwoordigen toestand meer wil weten raadplege de geschriften van O. W. BEYER. Deze verzamelt sedert eenige jaren gegevens voor een algemeene statistiek der schoolreizen, die hij in 't Jahrbuch für Volks- und Jugendspiele en in 't tijdschrift „*Die deutsche Schule*" publiceert. Aan de omstandigheid, dat hij geen enkelen vorm van schoolexcursies uitsluit, hebben wij 't te danken, dat Nederland er een plaats, en een vrij goede plaats, inneemt. Zijne inlichtingen omtrent ons land is hij verschuldigd aan Hauptlehrer RHEINEN te Wickrathsberg, die op zijn beurt grootendeels 't „*Schoolblad*" raadpleegde. Voor aanvullende mededeelingen houdt de heer BEYER (adres: Leipzig – Gohlis) alsmede Schuldirektor SCHOLZ te Pössneck zich dringend aanbevolen. — Uit hun rijke mededeelingen doe ik enkele grepen. De talrijke buitenlandsche leden van 't Jena'sche Seminarie verspreiden de schoolreis naar alle werelddeelen. In Duitschland en Oostenrijk zijn 't bijna uitsluitend middelbare scholen, die schoolreizen organiseeren; alleen Thuringen heeft onder 22 scholen, 18 scholen voor L. en M. U. L. O. te vermelden, een duidelijk bewijs van den invloed van 't Jena'sche Seminarie. Voorbeelden van merkwaardige reizen zijn o.a die van rector JULIUS GROSS te Kronstadt in Zevenbergen met zijn gymnasiasten naar Constanza in

theoretische beschouwingen en praktische wenken, waarmede wij dit opstel wenschen te besluiten, en die 't bewijs zal leveren onzer vooropgezette stelling, dat de paedagogische schoolreis in Nederland eigenlijk nog onbekend is. Maar in de tweede plaats moest het dienen (en deze overweging schijnt mij zoo belangrijk, dat zij alleen de ietwat onevenredige lengte dezer inleiding motiveert) om den lezer duidelijk te doen zien, hoe de tegenwoordige toestand het resultaat is eener lange (immers reeds een eeuw oude) regelmatig verloopende ontwikkeling, waaraan tal van bekwame mannen met groote toewijding een aanhoudenden, ernstigen arbeid hebben besteed, en hem zoo de hooge beteekenis te doen gevoelen van een goede traditie. Want evengoed als de ontaarding der traditie, de sleur, de dood is voor alle ware paedagogiek, evenzeer is een goede, levende traditie haar conditio sine qua non. Zoo min als uit tallooze beken, die allen in 't zand verloopen, een rivier ontstaat, zoo min als een aantal naast elkander staande, onderling verschillende woonvertrekken een toren vormen, evenmin is in wetenschap en kunst en dus ook in de paedagogiek, die tot beiden behoort, ontwikkeling en vooruitgang mogelijk, wanneer ieder op eigen gelegenheid expirimenteert en liefhebbert. Wij weten, dat dit het zwakke punt is van ons volkskarakter; maar zou 't ons op eenig gebied zooveel schade berokkend hebben als hier? Er steekt in onze schoolmeesters en leeraren genoeg aangeboren paedagogische vaardigheid; in vele opzichten maken onze nationale eigenaardigheden ons zelfs, naar 't mij voorkomt, bijzonder geschikt voor 't opvoedingswerk. Toch heeft Nederland nimmer een paedagogische school gehad. Waarom niet? Waarom doemen wij onszelf moedwillig tot stilstand, tot altijd weer van voren af aan beginnen zonder ooit verder te komen? Dat velen bij 't heerschend anarchisme zich in arren moede in de armen werpen van 't Herbartianisme (of wat men daarvoor uitgeeft), wat wonder! Maar wat hebben wij aan dit uitheemsche systeem, dat, hoeveel goeds 't ook bevat, met zijn barokke schooltermen en onloochenbaar

Rumenië, 't antieke Tomi, in 1891, en naar Rome in 1895, die van de Jena'sche gymnasiasten onder leiding van den turnleeraar PETER naar Zweden in 1898, en die van den heer J. HARUTUNJANS te Tiflis (een leerling van REIN) van 2 maanden in 1891 en van 3 maanden in 1892, met leerlingen zijner kweekschool.

dogmatisme veel meer geschikt is om af te stooten dan aan te trekken? Wat zoekt men den levende bij de dooden? Want niet door aansluiting aan een stelsel, maar aan levende persoonlijkheden ontstaat die bevruchtende paedagogische traditie, die wij bedoelen. Dat leert ons de geschiedenis der schoolreis met voorbeeldige duidelijkheid. Zij toont ons de onmisbaarheid van paedagogische laboratoria. en leert ons tevens, dat alleen vrije instituten die rol recht kunnen vervullen. Welk een verschil, in dit opzicht vooral, tusschen Duitschland en Nederland. Ginds aaneensluitende generaties als PESTALOZZI — FELLENBERG — BENDER — STOY — REIN, hier 't enkele Noorthey [1]), dat bij een aanloop gebleven is. Ginds wetenschappelijke mannen. die hun loopbaan beginnen op een instituut en levenslang zich beroemen, daar hun eerste vorming genoten te hebben, hier de ongelukkige „secondant" belast met de „surveillance", trachtend zoo spoedig mogelijk weg te komen en zijn paedagogische afkomst te doen vergeten. En zeker, een paar met roem bekende kweekscholen, maar wier baten alleen voor het lager onderwijs zijn. Hoe lang zullen wij tegen beter weten in en zonder noodzaak deze toestanden verdragen, alleen voor 't genoegen om een nationale hebbelijkheid bot te vieren? Laat ons op een beperkt gebied als dit beproeven, iets beters te beginnen. De voorteekenen zijn hier bijzonder gunstig, want eensdeels heeft de Nederlandsche onderwijzer bij de organisatie der schoolwandelingen reeds getoond, dat hij voor dat slag van onderwijs een gelukkigen aanleg heeft. zooals zelfs door de Duitschers, anders waarlijk niet geneigd ons te overschatten, wordt erkend [2]), en te meer waardeering verdient, omdat 't hun bijna aan alle voorbereiding ontbrak. Anderdeels heeft men ditmaal, gelijk ik in den aanhef herinnerde, begrepen, dat organisatie noodig was [3]). Maar nu geldt het, tot 't besef te komen.

---

[1]) Dat er nog wel andere instituten in Nederland zijn of waren. die met eere genoemd mogen worden, is mij bekend. Maar ik meen, dat alleen Noorthey, en ook dat slechts gedurende een korten tijd, zoo iets als een paedagogischen invloed heeft uitgeoefend.

[2]) BEYER, Die deutsche Schule, 1897, bl. 418.

[3]) Een nieuw verblijdend teeken van dit ontluikend besef en tevens van den bloei der schoolwandelingen is de zooeven door de gemeente Amsterdam uitgegeven „Gids voor schoolwandelingen door Amsterdam". Prijs f 1.

dat dit alles niet meer dan een aanloop is, dat ook te onzent de schoolwandelingen en schooluitstapjes zich moeten ontwikkelen tot schoolreizen. Wat mij bekend is geworden van pogingen, daartoe in Nederland aangewend, klinkt niet aanmoedigend [1]; de particuliere kostschool nam een paar proeven, doch voelde zich niet tot voortzetting opgewekt; de reizen van den directeur der Amsterdamsche Handelsschool met de leerlingen der hoogste klasse schijnen dood te bloeden of reeds doodgebloed te zijn. [2]) Laat ons dit onheil afwenden en de rookende vlaswiek redden. Laten zij, die op dit gebied reeds hun sporen verdiend hebben, onze leidslieden zijn, laten wij de handen ineenslaan, veel en gaarne van elkander en anderen leeren, zorgvuldig voorbereiden, met bezadigdheid uitvoeren en ons niet door de eerste teleurstellingen laten afschrikken. Laat ons worstelen en streven om te maken, dat de paedagogische schoolreis, met name aan onze inrichtingen van middelbaar en gymnasiaal onderwijs, worde tot een erkend en geëerd instituut, een troetelkind van directeur en leeraren, een hoogtijd voor de schooljeugd. Mocht het hier medegedeelde onzen naijver prikkelen en de volgende beschouwingen althans iets bevatten, wat dezen of genen ten leiddraad kan strekken. Maar bovenal, mochten zij, geheel afgezien van dit bijzondere onderwerp, bijdragen om in ons leeraren corps het besef te wekken, dat aaneensluiting en organisatie voor ons zoo niet 't ééne, dan toch 't eerste noodige is. Bij een normalen groei werpt ieder organisme in de natuur in den loop zijner ontwikkeling het schadelijke en onnutte af: maar ook alleen bij die veronderstelling. Takken met vruchten er aan groeien niet uit den grond, maar alleen aan den stam. Wie hoore wil, die hoore.

---

[1]) Zie echter de Voorrede.

[2]) Waarom zijn van deze reizen nimmer verslagen gepubliceerd? In 't gemis van goed geschreven, belangwekkende en algemeen verspreide schoolverslagen zie ik een der redenen (of indien men liever wil, een der teekenen) van 't kwijnend paedagogisch leven aan onze middelbare scholen. Zie verder de Voorrede.

II.

Begrip en theorie.

Al hebben wij ons door de geschiedenis der instelling een vrij duidelijk en volledig begrip daarvan gevormd, toch is het niet zoo heel gemakkelijk, dat begrip in woorden te omschrijven. Dit is evenwel noodig, al ware 't alleen maar om de slordige terminologie, die tot heden bij ons in zwang is, te verbeteren. De moeilijkheid ligt in de juiste schifting van verwante verschijnselen. Want de paedagogische schoolreis behoort als lid tot een groote familie, wier leden sterke trekken van verwantschap vertoonen. Een overzicht zal dat duidelijk maken; wij nemen daarbij als kriterium het beoogde doel. Dit doel kan zijn:

1. den kinderen een aangenamen dag te bezorgen. Hiertoe behooren de in Duitschland en Zwitserland van ouds inheemsche „Maien", dan alle regelmatig wederkeerende volksfeesten, speciaal nationale gedenkdagen. Het is misschien niet overbodig, er hier aan te herinneren dat zulke uitstapjes ten onzent reeds lang met grooten tact en succes georganiseerd worden door de Zondagscholen, wier personeel, gelijk men weet, grootendeels uit dames bestaat. Doch ook bij vele onzer „schoolreisjes" is, blijkens de verslagen, dit karakter overwegend;

2. 't stadskind wat zuivere lucht te laten happen en van Gods schoone natuur te doen genieten. Dit doel bepaalt natuurlijk de keuze van het oord en in geringere mate ook den duur van het uitstapje. Hiertoe behooren de meeste vacantiereisjes en vacantiekolonies;

3. het waarnemingsvermogen te oefenen en het aanschouwingsmateriaal te vermeerderen; en nauw daarmede samenhangend

4. de natuur te leeren kennen (botanische, geologische, entomologische excursies);

5. bepaalde steden, historische plekken of lokale industrieën te leeren kennen. De sub 4 en 5 genoemde excursies zijn thans in Duitschland zoo menigvuldig, dat men herhaaldelijk scharen van scholieren met hun geleiders tegenkomt en wel van alle mogelijke soorten van scholen. Ten onzent zijn zij thans op de volksschool reeds tamelijk algemeen. Van deze rubriek, waarbij de schoolexcursie haar doel in zichzelf vindt, onderscheiden wij uitstapjes

6. tot ondersteuning van het schoolonderwijs, aangezien dezen uitvloeisels zijn van het in de klasse gegeven onderricht. Deze rubriek vervalt in vele onderdeelen, al naarmate de excursie moet dienen tot uitbreiding of verduidelijking van het onderwijs in de geographie, de natuurlijke historie, de geschiedenis, het aanschouwingsonderwijs of het teekenen. Bij deze soort is het geraden, zich altijd zoo streng mogelijk tot één onderafdeeling te bepalen;

7. staling der lichaamskrachten en oefening in volharding en redzaamheid. Hiertoe behooren alle spelen in de open lucht, lange marschen, fietstochten, „Turnfahrten", voetreizen. De voetreizen van de Engelsche kostscholen, alsmede die van 't Instituut Pulvermühle van dr. LIETZ moeten geheel uit dit oogpunt beschouwd worden. Eindelijk

8. de bevordering van menschen- en wereldkennis. Dit was het oude gezichtspunt van MONTAIGNE en ROUSSEAU, die daarbij alleen volwassen jongelingen op het oog hadden, en die dus niet als de vaders der tegenwoordige schoolreizen kunnen worden aangemerkt.

Al deze soorten komen in Nederland voor, maar de in Nederland nog onbekende paedagogische schoolreis komt in deze lijst niet voor.

Men ziet nu licht in waarom. De boven opgestelde indeeling is vrij willekeurig, in de praktijk vertoonen de schoolwandelingen bijna altijd een gemengd karakter; zelfs de soorten 6 en 7 laten zich niet goed denken zonder dat ook de andere gezichtspunten daarbij min of meer zich doen gelden. Toch kleeft hun allen een zekere gebrekkigheid en eenzijdigheid aan. Deze juist vermijdt de

paedagogische schoolreis, die met bewustheid en opzet de voordeelen van allen in zich vereenigt. De paedagogische schoolreis is dus de samenvatting en de kroon van alle mogelijke soorten van schoolexcursies.

Het loont de moeite, dit in bijzonderheden aan te toonen en daartoe bovenstaand lijstje nog eens door te gaan, al moet daarbij ook veel gezegd worden, wat geheel van zelf spreekt. [1])

1. Dat het schoolleven, zonder daarbij iets van zijn ernst en strenge eischen prijs te geven, zoo aantrekkelijk mogelijk moet gemaakt worden, omdat het leeren alleen gedijt, wanneer het met lust gaat, wordt thans algemeen ingezien [2]). Maar de school, ook de beste, heeft te dien opzichte haar ergsten vijand in zichzelf, n.l. de school l u c h t, dat is, concreet genomen, de mufheid, en overdrachtelijk, de eentonigheid. En daarom klinke het nu en dan in het schoolleven: „er uit! de vrije lucht in!" Een vrije achtermiddag evenwel om schaatsen te rijden, valt buiten het leven der school: de school zelf moet er op uit. De daardoor gewekte vreugde en levenslust zal, zoowel in de verwachting als in de herinnering, het schoolonderwijs rechtstreeks ten goede komen. Maar hoe geheel anders is de uitwerking naar mate van den omvang en de benaming. Zeg: „wandeling" en de meeste kinderen zullen maar matig met 't vooruitzicht ingenomen zijn; zeg: „uitstapje" en de oogen glinsteren; maar zeg: „reis" en alles jubelt. „Op reis gaan" is voor kinderen evenals voor niet geblaseerde volwassenen een genot van de allerhoogste soort. Hoe moet dan in hun schatting de school stijgen, die hun, krachtens haar programma, dat genot verschaft! Bloot van deze zijde beschouwd heeft dus de schoolreis reeds een onvervreemdbaar recht op een eigen plaats in het schoolleven. Maar merk nu op, dat in werkelijkheid het reizen alles behalve ongemengd genot is. Doch laten wij, ouderen, die dat bij ervaring weten, ons daardoor afschrikken? Evenmin het kind, ofschoon het tijdens de reis de ongeriefelijkheden en tegenspoeden veel dieper voelt.

---

[1]) Hierbij wordt verondersteld, dat het doel der schoolreis een burgstreek is. Dit zal later gemotiveerd worden.

[2]) Vgl. D. DE GROOT in „Een halve Eeuw" II bl. 119 v.v.

Maar daarom juist staat de schoolreis paedagogisch zoo oneindig hoog boven kleinere uitstapjes, omdat zij onmogelijk onvermengd genot kan verschaffen, maar op de doeltreffendste wijze leert, dat alle genot op deze wereld van gemengden aard is, en dat 't rijkste en reinste genot ten koste van de grootste inspanning verkregen wordt.

2. De natuur behoeft niet vele hulpmiddelen om schoonheid teweeg te brengen: een brokske aard en een stuk hemel daarboven zijn haar daarvoor ten allen tijde voldoende. Dat weten onze inheemsche schilders, en wij, dank hun. Maar slechts de minsten hebben dit van nature; gelijk de menschheid in 't algemeen, zoo moet gewoonlijk ieder individu het genieten van natuurschoon eerst leeren. En nu laat het zich niet loochenen, dat dagelijks terugkeerende indrukken afstompen. Zoek voor de poëzie der eenzame heide, der majestueuze zee, der plasserige beemden en golvende, boschomzoomde akkers geen gevoel bij den heidebewoner, den visscher, den boer. Maar zoek ze ook niet bij het kind [1]). Het aesthetisch genieten der natuur ontwaakt eerst met de jaren der puberteit, het wordt eerst langzamerhand ontwikkeld en het best geoefend is de school der contrasten. Gelijk bonte platen het kind behagen, zoo ook rijke, afwisselende landschappen den opgroeienden mensch. Trouwens spreekt ook tot ons, volwassenen, het berglandschap niet onmiddellijker? Is het niet merkwaardig, dat de levendige zin voor de schoonheid der eigen omgeving, die wij bij onze heide- en strandbewoners vergeefs zochten, bij de bergbewoners gewoonlijk voldoende aanwezig is? Alleen in bergstreken doet het zich voor, dat de inlander zijn Zondag besteedt aan niets anders dan aan 't genieten der natuurschoonheden van zijn land: den bewoner der vlakte vindt gij, evenals den stedeling, in zijn vrijen tijd zoo niet in de herberg dan er voor. En ook dit leert de ervaring: de gevoeligheid voor de intiemere schoonheid onzer lage landen vindt men, afgezien van geboren kunstenaars, vooral bij hen, die buitenslands gereisd hebben. Om al deze redenen moeten de schoolwandelingen verder worden uitgestrekt dan de in een dag te bereiken onmiddellijke omgeving der woonplaats; zij moeten nieuwe beelden voor oogen

[1]) Vgl. boven bl. 41, vgl.

voeren, de klaterende beek en den schuimenden waterval, den glooienden berg en de steile klip, den zigzagweg en 't ruime uitzicht van den bergtop, het lachend dal met zijn blanke kerkspitsen en de mijmerende bergruïne op vooruitstekende rots, en het jeugdig gemoed moet leeren het lied op te wekken en na te zingen, dat in al deze natuurtafereelen sluimert. Maar zeer, zeer zorgvuldig moet gij zijn in uw keuze en rangorde, want, gaat de schoonheid van het landschap het bevattingsvermogen van het kind ook maar iets te boven, dan kijkt hij er niet meer naar om, en opdringen laat hij zich niets.

De hoogere vormen van de schoolreis zijn dan ook alleen voor de leerlingen der laatste jaren der middelbare school. Maar voor hen zijn zij dan ook onontbeerlijk te noemen, reeds om de litteratuur, waarin hij onderwezen wordt. Men zal hem toch SCHILLERS Spaziergang niet willen onthouden? Maar hoe zal hij dien leeren navoelen? Van een plaatje? En een ideaal moge het zijn, het ideaal is 't dan toch, dat de school dit voorrecht aan a l hare voedsterlingen verschaffe, en daarom moet zij het zelf doen.

3. Al het bovenstaande is zonder meer ook op dit punt toepasselijk. Men weet uit opzettelijke onderzoekingen, hoe beperkt het voorstellingsmateriaal is van een kind, dat nooit een voet buiten zijn onmiddellijke omgeving heeft gezet. De drang naar schoolwandelingen is in de onderwijswereld niet het minst uit deze waarneming ontstaan. Welnu, het behoeft waarlijk geen afzonderlijk betoog, dat de verrijking van dat materiaal toeneemt in rechte reden met den omvang der schoolexcursie, en vooral, wanneer zij zich uitstrekt tot vreemde landen.

4. Botanische, entomologische en dergelijke excursies moeten natuurlijk in de eerste plaats en hoofdzakelijk in de eigen omgeving ondernomen worden. Van de school r e i s kunnen zij zelfs nooit meer dan een betrekkelijk ondergeschikt onderdeel uitmaken. Evenwel, als de noeste verzamelaars de omgeving uitgeput hebben, zal de tocht in den vreemde hun menige hoogst gewenschte bijdrage leveren. En geologie en mineralogie drijven ons toch haast onverbiddelijk over de grenzen. (Zie Bijlage II.) Opdringen mag men het verzamelen den tochtgenooten echter nimmer.

Dezelfde opmerking, die wij hier maakten, geldt ook voor punt 5 en 6. Het bezoeken van historische steden en merkwaardige gebouwen, van fabrieken en mijnen, van museums en diergaarden, de voortzetting en uitbreiding of toelichting van het schoolonderwijs in aardrijkskunde, geschiedenis, natuurlijke historie en teekenen, dat alles kan en moet het hoofddoel zijn eener enkelvoudige excursie en kan op reis slechts incidenteel geschieden. Bewijst dit, dat die excursies door de schoolreis niet overbodig gemaakt, maar integendeel gevorderd worden (een punt, waarop wij nader terugkomen), aan de andere zijde is het evenzeer duidelijk dat de enkelvoudige excursie als vanzelf vraagt om de schoolreis. Het jachtveld der omgeving, zelfs al neemt men er bij wat zich met behulp der spoor in één dag laat bereiken, is al te spoedig afgeweid en biedt te weinig verscheidenheid, en is uit dien hoofde voor de middelbare school niet meer toereikend. Met name het aardrijkskundig onderwijs, wanneer het ten minste, gelijk 't behoort, prijs stelt op 't aankweeken van juiste geographische begrippen, kan en mag de hulp der schoolreis niet afwijzen, wanneer die ook maar eenigszins verkrijgbaar is, en omgekeerd moet de schoolreis zich in de eerste plaats naar de behoeften van dat onderwijs schikken. Voor de historie klemt dit bijna even zoozeer; en ofschoon het natuurlijk een onzinnige eisch zou zijn, dat de schoolreis aan deze beide vakken een volledig aanschouwingsmateriaal zou moeten leveren, zoo zijn er genoeg typische landstreken en representatieve historische plekken onder ons bereik, om van een verzuim te spreken, wanneer die niet opgezocht worden. Maar hier vooral geldt het, dat de schoolreis een schoolreis moet zijn. d. w. z. door de school(klasse) als zoodanig ondernomen (niet een „Schüler"- maar een „Schulreise"), al zal geen verstandig man het surrogaat weigeren, wanneer hij 't echte nog niet krijgen kan. Ook op dit hoogst gewichtige punt kom ik nader terug; in dit verband wijs ik er alleen op, dat anders de instructieve zijde der reis niet tot haar recht komt.

7. Dat een over meerdere dagen zich uitstrekkende voettocht een gansch andere hygiënische en moreele werking uitoefent, dan een wandeling van een dag of een tochtje per spoor, spreekt weder-

om van zelf. Maar van langere fietstochten, „Turnfahrten" en derg. onderscheidt de paedagogische schoolreis zich hierin, dat zij dezen kant niet eenvoudig naar voren keert en daardoor ook minder licht in de overdrijvingen vervalt, waartoe zulke tochten, blijkens de ervaring, maar al te gereedelijk aanleiding geven, eensdeels omdat het hygiënisch doel voor haar niet het eenige is, maar ook vooral, omdat zij in rijke volheid en verscheidenheid de gelegenheid aanbiedt om alle deelen en organen des lichaams, daaronder vooral niet te vergeten de zintuigen [1]), te oefenen. Zij ligt onder geenerlei verplichting om eenig „record" te slaan. Overigens zal over de moreele werking straks nog afzonderlijk gehandeld worden.

8. Ik heb dit punt afgescheiden van nr. 5, omdat het gansch iets anders is of men zich voorstelt een historisch interessante stad als den Haag of Goslar, of een fabriekstreek als Twente, te bezichtigen, dan wel, zooals HOMERUS het uitdrukt (Od. I 3) „veler lieden steden te zien en hun aard te leeren kennen" of, zooals MONTAIGNE drastisch het nut van reizen omschrijft: „pour en rapporter principalement les humeurs de ces nations et leur façons, et pour frotter et limer notre cervelle contre celle d'autruy." (Essays I. 25). Want dan zal men acht geven op inheemsche spijzen, kleeding en dialect, [2]) op den godsdienst, op locale overleveringen en gebruiken, op den vorm der woonhuizen, de plaatsnamen, de wijze van groeten, in 't algemeen elke gelegenheid aangrijpen om de eigendommelijke uitingen van het volksleven te bespieden, en daarom bij voorkeur op 't platteland overnachten. In dit opzicht is 't verschil tusschen een school**reis** en een school**wandeling** zóó groot, dat de laatste niet eens meer in aanmerking komt. Maar het tegenwoordige geslacht reist noch met dat doel, noch op die wijze, het verstaat die kunst niet, en heeft geen aanleiding en geen lust om haar te leeren. Vandaar dat het tegenwoordige reizen betrekkelijk zoo weinig nut afwerpt voor de algemeene ontwikkeling der reizenden en veelal slechts hoogst oppervlakkige be- en veroordeelingen der natiën wederzijds in 't leven roept.

---

[1]) Vgl. STOY, Pädagogik der Schulreise, bl. 4—13.

[2]) Vgl. over dit punt BEYER, Deutsche Ferienwanderungen, bl. 33 v.v.

De paedagogische schoolreis is het aangewezen middel om in die leemte te voorzien: zij is, wanneer zij goed is ingericht, zelve een school des reizens.

In onze opsomming hebben wij schijnbaar het gewichtigste overgeslagen: de karaktervorming. Maar dat geschiedde met opzet. Immers de karaktervorming is, moet althans, het doel zijn van alle opvoeding en alle onderwijs. Zij kan dus nooit het specifieke doel zijn van eenig bijzonder opvoedingsmiddel. Maar wel mag men de relatieve waarde der opvoedingsmiddelen daarnaar afmeten, of zij veel of weinig bijdragen tot de karaktervorming. En dan staat de schoolreis bovenaan en wederom als samenvatting van al de opvoedingsmiddelen, waarover de school buiten het schoolgebouw kan beschikken. Want van al de boven opgesomde vormen is er geen enkele, die uit 't oogpunt van karaktervorming niet de warmste aanbeveling verdient, maar ook wederom geene (behalve misschien de Engelsche gemeenschapsspelen, als football) die een vergelijking met de schoolreis verdraagt. De voornaamste voordeelen zijn:

a. sterking van den wil. Een bepaald doel moet bereikt, en daartoe moet een bepaalde hoeveelheid krachtsinspanning aangewend worden. Dat dit echter veel meer een zaak is van den wil, dan van lichaamskracht, ondervindt men op een voetreis aan zich en anderen haast bij elke schrede. Het is ongelooflijk, hoe de krachten en vermogens van een reisgezelschap stijgen en dalen met lust en stemming. Wanneer tegen 't eind van een langen, eentonigen, afmattenden marsch een aardig avontuur, een onverwachte meevaller of wat ook de blijmoedigheid en opgewektheid doet wederkeeren, dan is alle moeheid plotseling verdwenen. Wat knapen, die schijnbaar totaal uitgeput in 't nachtkwartier waren aangekomen, tusschen avondeten en naar bed gaan nog vaak uithalen, dat heeft menigmaal zelfs ervaren reisgeleiders in verbazing gebracht. Wie deze dingen bij ondervinding weet, die weet ook, dat hij op reis, binnen ruime grenzen, kan wat hij wil, en is hij aanvoerder, dan weet hij ook, dat hij die overtuiging aan zijn makkers moet mededeelen. Dat is de groote les, die ons geslacht, 't welk aan alle zijden door een steeds meer verfijnde cultuur met verweekelijking bedreigd wordt,

heeft te leeren en ik ken geen betere leerschool daartoe, dan een gemeenschappelijke voetreis. [1]) Maar uit dit oogpunt vooral verdient een bergland de voorkeur. Er zijn misschien weinig dingen, die in 't begin meer tegen- en later meer meevallen dan het klimmen. Daarom zijn weinig oefeningen zoo geschikt, de wilskracht te versterken, den ondernemingsgeest te wekken, moed en zelfvertrouwen aan te kweeken. Een bestegen bergtop is een triomf en bij den aanblik der bergen voelt zelfs de zoon der lage landen de oude Germaansche trekzucht, die er over wil, in zich wakker worden. De kroon van alle bergtochten is de gletschertocht; evenwel zijn vele paedagogen van meening, en niet zonder grond, dat de schoolreis vóór de grens van dit beloofde land halt moet maken.

Wat deze oefeningen der wilskracht zoo bijzonder werkzaam maakt, is de omstandigheid, dat zij dagen achtereen moeten voortgezet worden. Het beteekent weinig, om een enkelen dag oververmoeienis, slecht weer, gezwollen voeten en andere tegenvallers te verdragen, wanneer men steeds de wetenschap bij zich omdraagt, dat straks de geriefelijkheden van het ouderlijk huis al die ontberingen ruim zullen vergoeden en spoedig zullen doen vergeten. Maar geheel anders wordt het bij het vooruitzicht, dat 't onderkomen van zeer twijfelachtig gehalte en de dag van morgen zeker niet minder inspannend zal zijn.

b. Nauw verwant hiermede is de bevordering der genoegzaamheid. Wat worden de eischen van het toilet vereenvoudigd! Hoe weinig hoeft er eigenlijk mee in den ransel! Hoe lekker smaakt de eenvoudigste kost gedurende of na den marsch! Hoe zoet slaapt men na volbrachte dagtaak, zelfs op hooi of stroo! Hoeveel blijkt geheel ontbeerlijk voor het levensgenot, wat thuis onmisbaar scheen! Men leert de uitwendige dingen met andere oogen aanzien en 't reëele van 't onreëele onderscheiden. Dat leert wel is waar iedere reis hem, die er vatbaar voor is, maar hier werkt het

---

[1]) Uitgezonderd natuurlijk de militaire dienst. Maar juist daarvoor vormt de schoolreis de beste voorbereiding. Terecht stoft Dr. Stoy er op, dat men in Duitschland bij de manoeuvres zegt: „Wer Stoy'sche Reisen mitgemacht hat, dem ist das alles nichts Neues" (t. a. p. bl. 20).

kameraadschappelijk schaamtegevoel krachtig mede, gezwegen nog van de omstandigheid, dat de strengste zuinigheid en eenvoud bij iedere schoolreis uit den aard der zaak opperste gebod zijn.

c. En vooral van niet minder belang is de versterking van den gemeenschapszin. Geen wonder; of zien wij niet zelfs onsociale dieren op reis zich tot gesloten gezelschappen samenvoegen? Hoeveel meer dan de mensch, dat ζῷον πολιτικόν bij uitnemendheid. Hier, zoo ergens, leert de enkele, zonder verlies zijner zelfstandigheid, zich in een geheel in te voegen, eigen belangen en wenschen aan die der gemeenschap ondergeschikt te maken. Hier leert men, wat 't zegt van elkander af te hangen, elkander noodig te hebben, op elkander te rekenen. Hier leert men elkander te verdragen en te helpen. Inderdaad toont zich de onderlinge hulpvaardigheid der knapen vaak op even onverwachte als verblijdende wijze.

Maar de karakters vormen en stalen zich niet slechts op de schoolreis, zij openbaren zich ook. Dat is voor den onderwijzer natuurlijk van het allergrootst gewicht. Wij weten allen, hoe geheel anders vele kinderen zich voordoen buiten dan in de school, en tot welke verrassende ontdekkingen ontmoetingen buiten het schoolgebouw en den schooltijd aanleiding kunnen geven. Alle onderdeelen der rubriek „school op voetjes" geven tot zulke ontdekkingen gelegenheid, maar ook hier spant het gedurende vele dagen en nachten voortgezette samenleven de kroon. Tegen die proef zijn zelfs de verstokste huichelaars en komediespelers, (en bewust of onbewust, zijn velen onzer scholieren dat) niet bestand. Met name aanhoudende vermoeienis is een uitstekend middel tot ontmaskering: het natuurlijk egoïsme toont zich dan meestal ongegeneerd. Maar ook de natuurlijke goedheid komt vaak schitterend aan 't licht. En wanneer op reis de juiste menging van toezicht en vrijheid heerscht, dan heeft de leermeester o! zoo kostelijke gelegenheid zijn leerlingen gade te slaan in hun verhoudingen tot elkander en dan leert hij heel wat, wat hij anders nooit te weten zou komen. Geen wonder dat alle verslagen van schoolreizen hiervan vol zijn.

Maar wat alles in de schaduw stelt, dat is het innige verkeer van meester en leerling gedurende zoovele dagen. Dat kan door niets anders vergoed worden. Door alle schrijvers wordt

dit op den voorgrond gesteld [1]), maar misschien heeft niemand 't schooner uitgedrukt dan KAPP in zijn reeds aangehaald werk pg. 176: „Wenn irgendwo, so bethätigt ja hier der Lehrer sein inniges Verhältniss mit denen, um derentwillen er lebt und ist, jene Einheit, deren partielle oder gänzliche Störing eben der theilweise oder vollständig stattfindende Ruin aller Disciplin ist. Denn alles abstracte Verhalten der beiden Theile, das selbst während des Unterrichts nicht ganz aufgehoben ist... schwindet hier." Inderdaad, zoo is het. Alle schoolonderwijs, ook het beste, lijdt aan het onvermijdelijke euvel, dat leeraar en leerlingen daarbij als twee partijen tegenover elkaar staan (zij 't dan ook niet altijd als vijandelijke). Ook bij uitstapjes van één dag en zuiver instructieve excursies verdwijnt dit niet. Het mag ook niet; de leeraar moet leeraar blijven; in ontwikkeling moet hij boven zijn leerlingen staan, hij mag zijn geest niet kunstmatig tot hun niveau neerdrukken. Maar wat hij met den geest niet kan, zich volkomen met zijn leerlingen gelijk stellen, dat kan hij met het lichaam — op reis [2]). Dat kan hij, en dat moet hij ook. De leeraar, die eenige begunstiging voor zichzelf verlangt of aanneemt wat spijze, ligging, zitplaats in den spoorwagen of wat ook betreft, is ongeschikt voor dit werk. De eenige onderscheiding, die hem ten deel valt, is dat hij, zonder dat de

---

[1]) Zoo ook in de eenige zuiver theoretische verhandeling over ons onderwerp. die van TUISKON ZILLER in 't 2e Jahrb. d. V. f. Wissensch. Pädagogik 1870, 214—228: Zur Theorie pädagogischer Reisen. Het is zeer karakteristiek voor den man, die zelf nooit anders dan kleine uitstapjes georganiseerd heeft, dat hij behoefte gevoelde een theorie van de schoolreis te ontwerpen. SCHOLZ is hem in het theoretische deel gevolgd.

[2]) Ik wijs er uitdrukkelijk op, ook om het verwijt van eenzijdig ophemelen der schoolreis te ontgaan, dat er nòg een onderwijsvorm is, die hetzelfde voordeel aanbiedt, n. l. de handenarbeid, speciaal de tuinbouw. In 't algemeen: handenarbeid en schoolexcursies zijn verwante dingen, en men vindt de voorstanders van beiden gewoonlijk in dezelfde rangen, getuige de inhoud van het voortreffelijke *Tijdschrift voor Onderwijs en Handenarbeid*, tevens orgaan der Vereeniging voor Handenarbeid (wier leden het kosteloos ontvangen). Deventer A. E. KLUWER. De Redactie is onlangs uit de bekwame handen van den heer L. A. DEN HOLLANDER te Wageningen in die van den niet minder bevoegden heer KL. DE VRIES te Enschede overgegaan. In verband met ons onderwerp maak ik vooral opmerkzaam op de in Bijlage I aangehaalde artikelen van de heeren DEN HOLLANDER en DR. TE LINTUM.

knapen 't behoeven te merken, van alles het zwaarste deel op zich neemt. Hij draagt immers steeds, behalve al het andere, den last der verantwoordelijkheid en der leiding? Want deze laatste geeft hij natuurlijk nooit uit handen, maar dat sluit vertrouwelijkheid niet uit. Integendeel; wij weten van de grootste veldheeren, b.v. MARIUS, dat zij hun gezag over hun troepen bevestigden door alle moeiten en ontberingen met hen te deelen. Zulk een veldheer onder zijn soldaten is de leeraar, die een schoolklasse op reis aanvoert; en wanneer hij dan zijn schaar, na alle lief en leed met haar gedeeld te hebben, behouden heeft thuisgebracht, dan heeft zich tusschen dien leeraar en die leerlingen een band gelegd, die niet licht weer zal verbroken worden en die een onberekenbare en met niets anders vergelijkbare werking ten goede op het onderwijs zal uitoefenen. Daarin vindt die leeraar zijn loon en daarin alleen moet hij het zoeken, want wil er van die werking iets terecht komen, dan eischt de schoolreis van hem een zoo voortdurend en volkomen terugwijzen van elke gedachte aan eigen geriefelijkheid, dat zij voor hem wel geen kruisweg, maar toch ook geen ontspanningsreis wordt.

Wij hebben getracht te schetsen, hoe de schoolreis de hoogste vorm is der schoolexcursies, die de voordeelen van alle andere vormen, meestal in verhoogde mate, in zich vereenigt en hun eenzijdigheden vermijdt. Maar die veelzijdigheid, die haar roem is, is ook haar zwakheid: zij brengt het gevaar van overlading onafscheidelijk met zich mede, een gevaar, dat des te grooter is, omdat hier elke overlading terstond alle voordeelen in de waagschaal stelt.

Dit gevaar kan slechts op twee wijzen bestreden worden, door beperking en door voorbereiding, anders gezegd, negatief door de eischen, die de schoolreis aan het lichaam, het verstand en het gemoed der deelnemers stelt, in overeenstemming te brengen met hun draagkracht en bevattingsvermogen, en positief, door die draagkracht en dat bevattingsvermogen systematisch te versterken. Spreken wij achtereenvolgens over beiden.

De beperking heeft allereerst betrekking op de keuze van het te bereizen gebied. Dit moet zooveel mogelijk een eenheid vormen, hoogstens in twee eenheden vervallen, die door een rustdag

kunnen gescheiden worden. In de meeste gevallen, en bij de jongere leerlingen altijd, zal de eenheid een geographische moeten zijn, ook reeds om de overwegende beteekenis van het geographisch onderwijs, waarop boven gewezen is. Dit argument komt zich als last not least voegen bij alles, wat wij reeds voor de keuze van een bergland hebben aangevoerd. De duitsche middelgebergten, met name de Harz en Thüringen, zijn voor dit doel bizonder geschikt. Maar ook zoo is het terrein nog te uitgebreid en de stof te bont. Daarom moeten andere gezichtspunten er bij komen, die de verdere keus bepalen. Zoo kan men b. v. Thüringen bereizen met 't oog op de geschiedenis van LUTHER, of den Harz in verband met de oudste Duitsche keizergeschiedenis. Zoo bereisden wij dit jaar met dr. STOY's eerste afdeeling Tirol en Noord-Italië met het oog op de verstrooide Duitsche gemeenten, de zoogenaamde „deutsche Sprachinsel" in het Italiaansche taalgebied. Zulke methodische eenheden (een glansstuk der Herbartiaansche paedagogiek) helpen de jeugdige reisgenooten om hun indrukken te schiften en te classificeeren, 't geen op zijn beurt weer een krachtig hulpmiddel is om ze vast te houden. Dit is immers in den grond ook de methode van den wetenschappelijken reiziger, die uitsluitend om de te verkrijgen resultaten op reis gaat.

Verder beperke men zich in het instructieve deel. Waar een goede gelegenheid zich voordoet, zij men grondig, maar men vermenigvuldige de gelegenheden niet kunstmatig. Waar men een kunstwerk of een merkwaardig gebouw wil bezichtigen, of zich wil oriënteeren in een nieuwe streek, of de configuratie van een landschap wil begrijpen, daar gunne men zich den tijd. Steeds, en vooral bij 't bezoeken van steden en musea, zij men gedachtig aan het oude voorschrift: multum non multa. Deze dingen willen van te voren overdacht zijn; wanneer men de gelegenheden te veel improviseert, loopt men gevaar, zeer ongeschikte oogenblikken te kiezen; ook zij men niet al te bang, eens eene gelegenheid te verzuimen. Steeds houde men rekening met den lichamelijken toestand der leerlingen en boven alles hoede men zich voor opdringen. Daarom eische men ook niet steeds van alle tochtgenooten 't zelfde, maar late een behoorlijke speelruimte voor individueele neigingen, ook bij zichzelf. want ook onder de reisgeleiders is verscheidenheid van gaven.

Zooveel mogelijk late men de dingen zelf tot de jeugdige harten spreken, wat natuurlijk een goed te pas gebrachte vriendelijke vingerwijzing of aanmoediging niet uitsluit. Het is een schoon woord van dr. STOY en in meer dan één opzicht behartigenswaardig (pg. 22): „Das Zurückhalten, das Verhindern des Fertigseins, die Sorge für langsames Ausreifen sollte sein und bleiben die volle Eigenart deutscher Erziehung."

Om evenwel die terughouding werkelijk in behoorlijken omvang te kunnen betrachten, is het noodig, dat men zich *niet* te veel beperke in den duur der reis. Eerst dan is er gelegenheid de leerstof behoorlijk te verdeelen en de ontvangen indrukken te laten uitklinken. Algemeene voorschriften laten zich natuurlijk niet geven, dan alleen dit, dat de toegemeten tijd in behoorlijke verhouding sta tot de te verwerken stof, den leeftijd en den ontwikkelingsgraad der leerlingen. Voor de hoogste klassen zal men gewoonlijk niet met minder dan 14 dagen uitkomen.

Ook in den duur der dagmarschen behoeft men zich niet al te veel te beperken. Dit is grootendeels een kwestie van dagverdeeling en zal in de volgende paragraaf besproken worden.

De voorbereiding is van tweeërlei aard: de onmiddellijke voorbereiding behoort tot de uitvoering en dus tot de volgende paragraaf. De middellijke voorbereiding daarentegen moet dienen om de reisgenooten in staat te stellen zonder lichamelijke en geestelijke oververmoeienis heel wat meer in zich op te nemen, dan anders het geval zou zijn. Tot deze vooroefeningen behooren in de eerste plaats alle andere boven opgesomde soorten van schoolexcursies. Een school die aan geen dezer ooit iets deed, wage zich liever niet aan een schoolreis. Met name moeten gymnastische oefeningen en gemeenschapsspelen in de open lucht voor de lichamelijke voorbereiding en de tucht, en herhaalde en systematisch voortgezette schoolwandelingen, met beperkte instructieve doeleinden, voor het geestelijk bevattingsvermogen, vorafgegaan zijn. Ook in 't maken en verwerken van aanteekeningen, het ontwerpen van schetsen en plattegronden moet eenige routine verkregen zijn. En dan moet er in de reizen zelf een geleidelijke opklimming zijn. Wij hebben er al op gewezen, hoe reeds BENDER, en na hem de beide STOY's, hun

aandacht aan dit gewichtige punt gewijd hebben. [1]) Een flinke marsch van twee dagen, verbonden met een instructieve excursie, geeft reeds een schoolreis in miniatuur. Met dezulken vange men aan, en dit kan m. i. reeds op de hoogste klasse der lagere school plaats grijpen; de middelbare [2]) school kan daarop voortbouwen en ieder jaar wat meer ondernemen; altijd evenwel zal men op 't voetspoor van BENDER en STOY jaarlijks aan de groote reis kleinere reisjes, excursies en marschoefeningen vooraf moeten laten gaan.

En nu kom ik terug op het zooeven reeds aangestipte hoog gewichtige onderscheid tusschen een „Schüler-" en eene „Schulreise". De gestadige systematische voorbereiding, die wij de middellijke genoemd hebben en die wij ook de onopzettelijke zouden kunnen noemen, omdat zij ook op zichzelf hare waarde behoudt en haar in 't schoolleven een plaats toekomt, ook al leidt zij niet tot een schoolreis, — deze soort voorbereiding is alleen mogelijk, wanneer de schoolreis zelf en al die excursies een integreerend deel uitmaken van het programma der school. Anders immers is men genoodzaakt ze bij de opzettelijke voorbereiding te voegen en dan wordt deze te overladen en de reis te zwaar. Stel b.v. dat het doel is het Thüringerland in verband met LUTHER's leven, dan kan men, ja, LUTHER's leven en de geographie van Thüringen wel van te voren opzettelijk met de reisgenooten, die zich aangemeld hebben, bespreken,

[1]) Bij REIN treedt dit minder aan den dag, omdat daar alles onder het gezichtspunt wordt gebracht, dat de reis een organisch bestanddeel moet vormen van het leerplan. Maar het resultaat is ten slotte hetzelfde.

[2]) In Duitschland zeide men mij, dat men ons daar den gelukkigen term „Hoogleeraar" benijdt. Ik ben tegenwoordig vaak in de gelegenheid mijn Duitschen vrienden den gelukkigen term „höhere Schule" te benijden. Dat wij deze niet kunnen invoeren, is de schuld van onze anorganische wetgeving, die Gymnasium en Hooge-School samenvat als hooger onderwijs en de benaming middelbaar onderwijs willekeurig beperkt tot de realistische scholen. Waarom kunnen wij niet Lager, Middelbaar en Hooger onderwijs gebruiken in den zelfden zin als Enseignement Elémentaire, Moyen of Secondaire en Supérieur? Ik voor mij ben alvast begonnen onder den term „middelbaar onderwijs" steeds, met of zonder waarschuwing, ook de gymnasia te begrijpen. Zulke kleinigheden zijn van meer gewicht, dan men denkt; zij helpen een stemming aankweeken, en daarom zie ik in dit spraakgebruik een eerste middel om eenmaal tot een wetsherziening te komen, waarbij al wat tusschen „lager" en „hooger" onderwijs inligt in één „Wet op het Middelbaar Onderwijs" zal worden saamgevat. Vgl. *Gids* Nov. 1898.

maar heel grondig zal dat niet kunnen zijn, en vooral niet rustig, want het zal in eenige met moeite uitgebroken snipperuren moeten geschieden, het zal geen tijd hebben om te bezinken en te beklijven en voor de reis niet veel bate afwerpen, terwijl deze zelf onder de onvoldoende voorbereiding lijden zal. Wanneer echter het geheele leerplan er zoo op is ingericht, dat zoowel de excursies als de jaarlijksche schoolreis als 't ware uitvloeisels zijn van het schoolonderwijs, dan heeft er het gansche jaar door een onmerkbare en onwillekeurige voorbereiding plaats, die veroorlooft, de opzettelijke tot een minimum te beperken.

Overigens is het een dwaling te meenen, dat alles voorbereid moet zijn. Want de schoolreis is op haar beurt ook voorbereiding: zij verwerkt niet slechts oud, maar levert zelf ook nieuw materiaal voor het volgend schooljaar. Doch in de keuze hiervan is voorzichtigheid dubbel noodig.

Uit al het gezegde volgt, dat de schoolreis eigenlijk klassenreis moet heeten, want zal het goed zijn, dan moeten alle deelgenooten leerlingen derzelfde klasse zijn. Waaruit wederom volgt dat streng genomen, iedere klasse haar eigen reis heeft te maken. [1]) Dat geeft ook eerst recht gelegenheid tot een juiste geleidelijke opklimming. Maar tevens zien wij duidelijk, dat onze middelbare scholen nog lang niet aan de echte schoolreis toe zijn. En dat is maar goed ook, want vóór dien tijd moeten zij nog een grondige inwendige hervorming ondergaan. Eerst moet het besef ontwaken, dat iedere school een eenheid behoort te vormen naar 't beeld van een organisme, dat een eigen leven heeft, en dat alle onderwijs, ook al wordt het door verschillende leeraren gegeven, in elkaar behoort te grijpen en elkaar moet steunen. Doch het is niet in te zien, hoe onze openbare scholen ooit zoover zullen komen, wanneer vrije instituten hen niet voorgaan, om hen tot jaloerschheid te verwekken.

---

[1]) Vgl. Beyer, t. a. pl. pg. 12.

III.

De uitvoering. Wenschen en wenken.

Het ligt natuurlijk geenszins in mijn bedoeling, hier een volledig stel voorschriften te geven, hoe een schoolreis moet worden uitgevoerd. Maar deze studie zou onvolledig zijn, wanneer ik dit punt geheel onaangeroerd liet. Daarom slechts eenige losse wenschen en wenken.

De uitvoering vervalt in drie stukken: A. de voorbereiding, B. de reis zelf, C. de verwerking.

A. De voorbereiding, waarmede hier in verband met het boven gezegde alleen de onmiddellijke of opzettelijke voorbereiding bedoeld is, omvat 1. de voorbereiding des of der leeraars, 2. der leerlingen.

1. Den leeraar(s) valt allereerst de taak te beurt het reisplan op te maken.

Reeds dat is een geweldige arbeid, die 't best gemeenschappelijk ondernomen wordt. Wij zullen straks nog andere redenen leeren kennen, waarom 't wenschelijk, ja noodzakelijk is, dat steeds meer dan een leeraar medegaat; wij zullen nu steeds van de vooronderstelling uitgaan, dat dit het geval is. Dus: besprekingen der deelnemende leeraren onderling (bij de ideale schoolreis is het reisplan altijd de vrucht van de besprekingen van het gezamenlijke personeel.) Daarbij verdeelen zij onder elkaar het werk; een neemt op zich de geographie, een ander de geschiedenis van het te bereizen gebied te bestudeeren, eventueel zorgt een derde voor de geologie, mineralogie, etc. De geograaf of de teekenmeester, of beiden vereenigd, ontwerpen een duidelijke, gekleurde reiskaart, (met hoogte-

aangaven), die de leerlingen onder hun toezicht zullen hebben na te teekenen. Deze kaarten moeten tijdig gereed zijn, om op linnen opgeplakt en toegevouwen te kunnen worden. Men bespreekt de uitrusting en de verdeeling van datgene, wat voor gemeenschappelijk gebruik meegenomen wordt, als: kaarten en reisgidsen, thermometer en barometer, het kompas, de reisapotheek en verbandkist, de muziekinstrumenten, misschien ook een photographietoestel, een plantenpers enz. Dan zijn er nog allerlei postjes te verdeelen, als kashouder, kwartiermeester, enz. Ook het reisgezelschap wordt ingedeeld, want iedere leeraar moet niet meer dan 5 à 6 leerlingen voor zijn rekening hebben [1]) De centrale leiding berust weliswaar in één hand [2]), maar juist daarom kan deze niet in alle bijzonderheden nagaan of alles in orde is en of zijne bevelen stipt worden uitgevoerd. De kameraadschappen zijn natuurlijk vast (in hoeverre de eigen keus der leerlingen daarbij in aanmerking moet genomen worden, is een open kwestie): de andere postjes kan men afwisselen. Wel heeft het veel voor, vooral uit 't oogpunt van verantwoordelijkheid, om, zooals bij STOY geschiedt, al deze benoemingen voor den ganschen duur der reis te laten gelden, maar reeds de enkele overweging, dat een jongen gaarne heden zijn kameraad ziet torschen wat hij gisteren zelf heeft gedragen, schijnt mij met 't oog op de stemming voldoende reden om een rooster te maken.

Het is een belangrijke vraag, in hoeverre de reis van te voren in bijzonderheden moet worden vastgesteld. Sommigen gaan daarin tot het uiterste. Nu maakt de leeftijd der leerlingen verschil: hoe ouder ze worden, hoe meer ze gewend moeten worden om zich in onvoorziene omstandigheden te redden en te schikken. Maar in 't algemeen zal men toch de nachtkwartieren vooruit moeten bepalen reeds om de correspondentie. Maar daarom behoeft nog niet overal logies te worden besteld: hooi of stroo en een gelagkamer, een schoolvertrek, een zolder of een stal om 't uit te spreiden, vindt men in ieder dorp. Waar men echter in een hotel wil logeeren, is vooruitbestellen en accordeeren noodzakelijk. De ondervinding heeft

[1]) Bij STOY heeten zulke afdeelingen „Kameradschaften".

[2]) Bij REIN wisselt het opperbevel elken dag af, maar dat geschiedt blijkbaar om den seminaristen gelegenheid te geven, zich te oefenen.

geleerd, dat de grootste en beste hotels 't voordeeligst uitkomen. Goede adressen verkrijgt men gemakkelijk van Duitsche collega's of bij de redactie van het tijdschrift „*Der Tourist*" in Berlijn. Dan moet er gezorgd worden voor goedkoop vervoer op de spoorwegen. De Duitsche Staatsspoorwegen hebben daaromtrent zeer gunstige bepalingen, waaruit SCHOLZ (Enc. 502) 't noodigste medegedeelt, doch ook particuliere maatschappijen verleenen op aanvraag gaarne belangrijke verlagingen. Dit alles vereischt veel correspondentie, maar, zooals BEYER (t. a. pl. 58) terecht zegt, het is onze plicht „alles was zur Verbilligung der Sache dienen kann, aufs raffinierteste auszunutzen. Denn es liegt wirklich im oeffentlichen Interesse, das ausgezeichnete Bildungsmittel, das hier vorliegt, möglichst vielen zugänglich zu machen."

Waar de schoolreis in Nederland nog in de windselen ligt, is 't onmogelijk hier reisplannen voor te stellen. Ik kan slechts nogmaals met nadruk den eisch herhalen, dat er geleidelijke opklimming moet zijn. Dus vooral niet in 't groot beginnen, maar aansluiten aan de schoolwandelingen, waarmede de lagere school ons is voorgegaan. En voorts zoeke ieder zijn weg en make zijn bevindingen door den druk wereldkundig. Slechts zij het mij vergund de aandacht te vestigen op het Zevengebergte, als uitermate geschikt voor beginners. Het ligt dicht bij onze grenzen, het is klein genoeg om het in alle richtingen te doorkruisen en vertoont trots zijn kleine afmetingen alle karakteristieke vormen van een berglandschap. Door zijn afgezonderde ligging is het gemakkelijk te overzien. Leerlingen die in handenarbeid geoefend zijn, kunnen er een klei-model van ontwerpen. Het is rijk aan fraaie en interessante punten, wij zijn er midden in de sagenwereld, de Rijn, die zijn voet bespoelt, is een onuitputtelijke bron van instructieve opmerkingen. Door uitstapjes aan de overzijde der rivier kan men het reisje naar verkiezing uitbreiden. Onderweg kan men Keulen en Bonn of, wil men liever, een industriestad bezoeken. Slechts bepale men zich in Keulen niet tot den Dom, maar bezoeke ook de waarlijk niet minder belangrijke oude Romaansche kerken; juist de vergelijking is zoo leerrijk. Kortom, op een beperkt gebied vindt men volledig alles bijeen wat voor een paedagogische reis noodig is, en alles in een vorm en omvang,

die aan 't bevattingsvermogen van 14- à 16-jarige knapen geenszins te zware eischen stelt.

Verder komen voor kleinere reizen m. i. in aanmerking Maastricht—Aken, Vlaanderen, Wight en de Zuidkust van Engeland; de Ardennen en Luxemburg kan ik minder aanbevelen, omdat zij mij voorkomen niet „übersichtlich" genoeg te zijn. Maar voor gymnasiasten van de 4e kl. af is Trier en Nennig 't aangewezen doel [1]) wegens den rijkdom aan goed bewaarde en zeer instructieve Romeinsche overblijfselen.

Om zulk een bezoek waarlijk vruchtbaar te maken moet men zich in persoonlijk contact stellen met deskundigen „an Ort und Stelle", te Trier b.v. met dr. HETTNER, den directeur van het Museum.

Wat zijn eigen persoonlijke voorbereiding betreft kan de leeraar 't niet ernstig genoeg opnemen. Van de moreele eischen spraken wij reeds, maar daarmede komt men niet toe, al meent een zeer verbreid Hollandsch vooroordeel het tegendeel. „Pour savoir une chose, il faut l'avoir apprise", dat geldt ook van voetreizen; minstens één der geleiders moet een geroutineerd voetiaan zijn.

Maar hoe goed voorbereid ook, voor één man is de taak te zwaar. Wel kan men 't aantal deelnemers beperken, maar behalve andere nadeelen heeft dat dit tegen, dan men voor minder dan 10 geen prijsverlaging op de spoorwegen krijgt. En ook dan blijft het bezwaar, dat één niet in alles tehuis kan zijn en dat die ééne ziek kan worden.

2. De voorbereiding der leerlingen bestaat hoofdzakelijk in 't aanschaffen van een eenvoudig stevig touristenpak en passendransel [2]) met zijn inhoud, 't teekenen der kaart, 't instudeeren van liederen en marschen (voor de blaasinstrumenten), oefeningen in 't gebruik der mee te nemen instrumenten en de noodige training. Met name moeten de reislaarzen kort te voren goed afgeloopen zijn; het is zeer

[1]) Natuurlijk nadat zij Nijmegen gezien hebben.

[2]) Als zoodanig heeft alleen en uitsluitend de „Rucksack" de vuurproef dor praktijk doorstaan, die in de laatste jaren van zijn geboorteland Tirol uit de gansche toeristenwereld veroverd heeft. Hij is uiterst eenvoudig van constructie. Wie een model heeft, kan bij iederen zadelmaker voor zeer weinig geld zooveel laten namaken als hij noodig heeft.

bevorderlijk voor 't welslagen, wanneer allen bij den aanvang der reis de periode der blaren reeds door zijn.

Dit alles vereischt de nauwkeurigste en aanhoudende contrôle der medegaande leeraren. Voor zoover noodig, bespreken deze met hen in opzettelijk daartoe aangewezen uren eenige bizonderheden der reis. Bij een „Schülerreise" zijn deze besprekingen natuurlijk geheel onvermijdelijk.

Ten slotte wordt een of twee dagen voor 't vertrek appèl gehouden met nauwkeurige inspectie.

B. Omtrent de reis zelf gelden in 't algemeen dezelfde voorschriften als voor iedere voetreis; men vindt ze in de verschillende BAEDEKER's en in 't onder aangehaalde werkje van FROMMANN—RATZEL; hier zouden ze minder op hun plaats zijn. Alleen, omdat dit artikel voor Hollandsche lezers bestemd is, vermeld ik uitdrukkelijk het opperste voorschrift: vroeg opstaan, minstens om 5 uur [1]) en geen warm eten vóór den avond, en weinig maar dan lang rusten; de eerste marsch 's ochtends zij steeds van 3 à 5 uur zonder noemenswaard oponthoud. Wie in den aanvang, als de trek naar rust zich 't meest doet gevoelen, daaraan toegeeft, is voor den geheelen dag verloren.

Bij 't doortrekken van dorpen, bij 't betrekken en verlaten van 't nachtkwartier late men aantreden, en de kapel, zoo men er een heeft, blazen. Onderweg verleene men de meest mogelijke vrijheid; met name behoeven de kameraadschappen niet angstvallig bijeen te blijven; slechts als er gepleisterd, als 't nachtkwartier opgezocht en in 't algemeen zoo vaak er aangetreden wordt, voegen zij zich bijeen. Raakt 't gezelschap te veel uit elkaar, dan wordt „verzamelen" geblazen. Het zingen van vroolijke liederen bevordere men zooveel mogelijk, doch vergete niet, dat het spontaan 't beste gaat.

Dat de hoofdaanvoerder de financiën geheel in eigen handen houdt, gelijk dr. STOY doet, acht ik verkeerd: de jongens moeten ook dat leeren. Daarentegen ben ik het met hem eens, dat particuliere uitgaven niet moeten worden geduld: derhalve geen

[1]) Schreef ik voor Duitschers, dan zou ik er bijvoegen: „en dan ook vroeg naar bed." 't Is geheel ongeloofelijk, wat de anders zoo verstandige Duitschers op dit punt zondigen.

zakgeld mee; het geeft tot allerlei moeilijk te controleeren onhebbelijkheden aanleiding. Willen de leeraren iets voor zichzelf uitgeven, dan mag dat alleen geschieden 's avonds als de knapen naar bed zijn.

Groote chaussee's zijn op een voetreis zooveel mogelijk te vermijden. Waar 't vinden van den weg eenige zwarigheid oplevert (en zulke streken vermijde men vooral niet), vorme men een voorhoede van twee of drie knapen, die met de kaarten en 't kompas gewapend het terrein verkent.

Onderweg moeten de leeraren zoo min mogelijk samenscholen; wat zij elkander te vertellen hebben, kunnen zij 's avonds doen. Dan toch dient, als 't eenigszins mogelijk is, een „leerarenvergadering" gehouden te worden, waarop men elkander zijn bevindingen en opmerkingen mededeelt, en vooral nauwgezet nagaat, of en welke paedagogische fouten er gemaakt zijn en hoe die in 't vervolg kunnen vermeden worden.

Geen Duitsch reisgezelschap zal eene Morgen- en Abendandacht verzuimen. Men volge deze goede zede na. Een gemeenschappelijk gezongen koraal (met of zonder muziekbegeleiding) is à la rigueur reeds voldoende: in de open lucht met ontbloot hoofd gezongen zal 't niet nalaten een werkelijk gewijde stemming in 't leven te roepen.

Iedere leeraar vergewisse zich 's avonds, uiterlijk den anderen morgen vóór 't ontbijt, dat de leden van zijn kameraadschap hun aanteekeningen bijgewerkt hebben, en biede hun bij dit werk de behulpzame hand.

De zorgvuldige dagelijksche controle van den hygienischen toestand der deelnemers en met name van den toestand hunner voeten is een niet altijd aangename plicht, waaraan de aanvoerder of de medicijnman onder de medereizende leeraren zich niet onttrekken mag. Het mag niet toegelaten worden, dat een jongen door achteloosheid of misplaatst zich – groot-houden zijn eigen genoegen bederft en het welslagen der reis in gevaar brengt. Trouwens, hoe wil men van de ouders eischen, dat zij hun kinderen afstaan, wanneer zij niet volkomen gerust kunnen zijn, dat bij alle flinkheid en harding de noodige medische zorgvuldigheid niet zal ontbreken?

Men vange met kleine dagmarschen aan, van ongeveer 6 uur:

later zij 8 uur 't minimum, 12 uur 't maximum. Na eenige vermoeiende dagen moet echter een rustdag ingelascht worden, op welken men op dezelfde plaats blijft of hoogstens 3 à 4 uur verder marcheert. Minstens twee derden van den dagmarsch worden afgelegd vóór 1 uur, het overige na 4 uur. In dien tusschentijd geve men gelegenheid tot slapen in de schaduw.

Met drinken van klaar water onder 't marcheeren behoeft men niet zoo schroomvallig te zijn als velen voorschrijven, doch men vermijde allen alkohol, tenzij men bij het avondeten, in wijnbouwende streken, wat landwijn onder 't water wil mengen, een hygienische maatregel, waartegen zelfs een geheelonthouder als schrijver dezes niets kan hebben in te brengen. Onderweg is suikerwater en koude koffie zeer aan te bevelen. Zwaar, en vooral warm eten vermindert de marschvaardigheid zeer aanmerkelijk.

Wat te doen als het weer slecht is? Niet onzinnig doorzetten natuurlijk, maar aan de andere zijde zoo min mogelijk zich er om bekommeren. Vaak toont Jupiter Pluvius zich den stoutmoedigen genadig. Zoolang men marcheert, zal een nat pak niemand schade berokkenen; komt men doornat aan, dan terstond 't andere hemd aangetrokken en de bovenkleeren te drogen gegeven, en de wachttijd desnoods in bed doorgebracht. Overigens is een regendag de beste toetssteen voor de physieke en moreele deugdelijkheid van het reisgezelschap.

Zoo mogelijk zende men een mand met schoone wasch vooruit naar een plaats, die men halverweg aandoet. Men kan echter bijna altijd, als men niet te laat aankomt en zijn maatregelen goed neemt, zijn waschgoed den anderen ochtend terug hebben. En anders profiteert men van de ingelaschte rustdagen, of van een „Standquartier".

Omtrent het zeer gewichtige punt der kosten waag ik mij niet aan schattingen; over 't algemeen reist de Hollander te duur. Beyer rekent 5 Mk. per dag en per hoofd met inbegrip der heen- en terugreis, maar juist van deze laatste hangt zooveel af. Evenmin vermag ik voorschriften te geven omtrent de bronnen, waaruit 't geld moet toevloeien. Bij een „Schülerreise" met vrijwillige deelneming levert dit punt geen de minste zwarigheid op, en een particulier

instituut kan de schoolreis in zijn programma schrijven en het schoolgeld daarnaar berekenen. Zeer verkeerd acht ik het, dat de leeraren op kosten der leerlingen reizen [1]). Dringt de schoolreis werkelijk eenmaal tot onze openbare middelbare scholen door, dan zullen middelen en wegen ook wel gevonden worden. In sommige omstandigheden kan men een reisspaarpot aanleggen, waartoe bemiddelde vrienden van goed onderwijs gewoonlijk gaarne bijdragen.

C. De verwerking (wie helpt mij aan een minder wanluidend Hollandsch woord ter vertaling van „Verarbeitung" ? [2])) bestaat allereerst in het uitwerken der aanteekeningen tot een formeel reisjournaal. Goed aangepakt en geleid is dit een oefening van den eersten rang en een model van concentratie, daar ongeveer alle leervakken, tot schoonschrijven en teekenen toe, er haar deel bij krijgen. Want het uiterlijke moet niet minder verzorgd worden dan de inhoud. Heeft de school handenarbeid, dan kunnen de leerlingen zelf voor 't inbinden zorgen. De titel, de opdracht (aan de ouders) en de initialen worden in sierletters uitgevoerd.

Voor de verdere vruchtbaarmaking der reis zorgt het gewone schoolonderwijs. De leeraar, die voor 't eerst een schoolreis met zijn leerlingen gemaakt heeft, zal verbaasd staan, zooveel gelegenheden dat onderwijs hem aanbiedt, om de gezamenlijk gemaakte reiservaringen er bij te pas te brengen. Ook zal hij acht geven, dat de winst aan meerdere vertrouwelijkheid niet weder verloren ga.

De deelnemende leeraren schrijven ieder een gedeelte van het reisjournaal. Dit journaal, dat onder gunstige omstandigheden een ware paedagogische goudmijn kan worden, wordt in het archief der school bewaard. Voorzoover het zich daartoe leent, wordt het gepubliceerd.

Het bovenstaande is niet meer dan een ruwe schets: het bedoelde slechts duidelijk te maken, wat een paedagogische schoolreis is en hare wenschelijkheid en uitvoerbaarheid in het licht te stellen.

---

[1]) 't Omgekeerde, wat bij schoolwandelingen ten onzent nog al eens schijnt voor te komen, moet ik als algemeenen regel om paedagogische redenen evenzeer afkeuren.

[2]) Deze noodkreet is tot nog toe onbeantwoord gebleven. En toch, noch „exploitatie", noch „ontginning" kan ik gebruiken.

Indien men zich daarvan doordringt, indien men de zaak werkelijk ernstig in uitzicht stelt, dan geloof ik, dat de verwerkelijking niet zoo heel lang op zich zal laten wachten en dat zij de stoutste verwachtingen zal overtreffen. Want de ondervinding leert telkens, dat waar de Hollandsche onderwijzer iets met liefhebberij aanpakt, hij spoedig zijn buitenlandsche modellen inhaalt en voorbijstreeft. Maar gewoonlijk, ik kom daarop telkens terug, zijn het eenlingen, die zulke hervormingen ondernemen, en blijven zij eenlingen, in plaats van dat anderen zich bij hen aansluiten om van hen te leeren en hun werk voort te zetten en uit te breiden. In dit geval echter is de uitvoering zonder aaneensluiting en samenwerking eenvoudig niet mogelijk. Daarom moet reeds het streven, ja reeds het begeeren naar schoolreizen een heilzamen invloed op ons middelbaar onderwijs uitoefenen, en ook in andere opzichten kan men zeggen, dat deze nieuwigheid er zulk een is, dat reeds elke voorbereidende stap daartoe een vooruitgang beteekent. Daarom is zij eminent practisch en kan men haar gerustelijk aanbevelen, zelfs aan bedachtzame, nuchtere naturen, die geneigd mochten zijn in deze beschouwingen niet veel anders te zien dan de uiting van een blauw idealisme.

BIJLAGEN.

I. LITTERATUUR. (ALPHABETISCH GEORDEND).

N.B. De belangrijkste werken zijn met een * geteekend. Ter orienteering voldoende zijn die van TH. BACH, H. STOY en O. W. BEYER, Deutsche Ferientage. Daar anders de vaderlandsche litteratuur geheel ontbreken zou, zijn, voor zoover haar betreft, ook de schoolwandelingen in aanmerking genomen. Voor aanvullingen houd ik mij zeer aanbevolen.

(Amsterdam.) Verslag van den toestand van het L. O. in de gemeente A. 1898. bl. 56.

——. Programma's van Schoolwandelingen. (Door een Commissie uit de Ver van Hoofden van O. L. S. aldaar.) 1896.

*——, Gids voor schoolwandelingen door Amsterdam en omstreken. I. De stad. Amsterdam. Stadsdrukkerij. 1898 *f* 1.

*FR. ANDERS, Der junge Generalstab im Harz. Leipzig. Velhagen und Klasing 1878. (Een alleraardigst en nuttig boek.)

C. ANDRE, Kleine Wanderungen, auch grössere Reisen der weiblichen Zöglinge zu Schnepfenthal. Leipzig 1788.

ANDRÉ, Les voyages et leur utilité dans l'éducation: l'œvre des voyages scolaires. Reims. Matot-Braine 1898.

*TH. BACH, Wanderungen, Turnfahrten und Schülerreisen. 2e Aufl. Leipzig 1885. Hierbij als deel II: C. FLEISCHMANN, Anleitung zu Turnfahrten. 2e Aufl. 1887.

E. BARTH, Ueber den Umgang. 4e Aufl. Langensalza 1897. pg. 75—77.

F. BARTOLOMAEI, Herr Curtmann und die Gemüthsbildung. Jena 1852. pg. 112. vv.

*——, Ueber Excursionen mit Rücksicht auf die Grosstadt. Jahrb. d. Ver. f. wissensch. Pädagogik V. 1873, 209—249.

——, Mittheilungen aus dem pädagogischen Seminar in Jena. Historische Bilder aus den Akten desselben. Leipzig 1858.

Basedow und Campe, Pädagogische Unterhandlungen 1777—84, I 626—633, en de Bijlage daartoe: Philanthropisches Lesebuch für die Jugend und ihre Freunde (grootendeels geredigeerd door Wolke) 1779, bl. 561, 1784. bl. 366. Dessauer Jugendzeitung. 1786.

*G. Baur, Art. „Fussreisen" in Schmid's Encyclopaedie II, 5. 574—9, (ook in K. Paulsiek, Deutsches Lesebuch II. 1, bl. 363 vv.)

——, Grundzüge der Erziehungslehre. 3e Aufl. 1876 bl. 234 vv.

K. Bender, Die Bender'sche Erziehungsanstalt für Knaben in Weinheim. Heidelberg. 1832. Vgl. een gelijksoortig geschriftje van Brönner, Frankfurt a. M. 1854, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Inrichting.

*——, Ueber das Reisen der Knaben. Programm der Anstalt 1845 (weder afgedrukt in 't Program van 1859).

*——, Unsere Reise im Sommer von 1859. Pr. 1859. Vgl. ook de Programma's van 1851 (C. von Langsdorf, Bilder von unserer Reise in den Harz) en van 1854.

Bes. schoolwandelingen. Kijkjes in het Rijksmuseum. Amsterdam. Van Looy. 1897.

O. W. Beyer, Eine Schülerreise. „Ausland" 1883, 21.

——, Die Naturwissenschaften in den Erziehungsschule. Leipzig 1885. bl. 109—131.

*——, Deutsche Ferienwanderungen. Leipzig. Reichart, 1897.

——. Reisen als Mittel der Jugendbildung. „Grenzboten". 1894, 32.

——, Schulwanderungen und -reisen in ihrer Bedeutung für die Volksschulen. Leipziger Lehrerzeitung 1894, 43.

*——, Wanderungen der Schuljugend. Jahrb. f. Volks- und Jugendspiele V. 1896, 256—261.

*——, Erhebungen über Wanderungen der Schuljugend. ibidem VI, 1897, 222—233.

*——, Ueber Wanderungen der Schuljugend. „Deutsche Schule", 1897. 6, 7. Ook afzonderlijk verschenen bij Klinkhardt, Leipzig, 1897.

F. Beust, Die pädagogische Schulreise. Zürich 1885.

*W. Bier, Wanderungen. Jahrb. f. Volks- und Jugendspiele. II. 1892, bl. 73.

A. Bliedner, K. V. Stoy und das pädagogische Universitätsseminar. Leipzig 1886, bl. 183—5, 250—5, 261—91.

J. Bok. Een schoolwandeling. De Lente. Het Nieuwe Schoolblad, 1894, 32.

——, Schoolwandelingen en nog wat. Nieuw Tijdschr. t. Bevord. d. Studie d. Paedagogiek. VIII, 1897.

H. Bos, Waarnemingen buiten de school. Nieuw Tijdschr. ter Bev. d. Studie der Paedagogiek. VI. 1895.

(Bromen) An das Elternhaus. Mittheilungen aus der Realschule zu Bremen. VIII, 20. X, 23. XI, 60.

L. Brouwer, Iets over schoolwandelingen. Nieuw Tijdschr. t. Bev. d. Studie der Paedagogiek. VII, 1896.

C. Opvoeding en schoolwandelingen. De Vacature 1900. nr. 32.

R. G. Bruinsma, De school buiten de school. Practische Bijdragen. Tijdschrift voor het L. O. I, 1896.

Causeret, Promenades, voyages et colonies scolaires. Revue Pédagogique. 1898.

*G. Compter, Unsere Turnfahrten und Schulreisen. Pr. der Realschule zu Apolda. 1873.

*Craandijk en Schipperus, Wandelingen door Nederland. 2e druk. 1884.

*C. Credner, Die Stoy'sche Erziehungsanstalt zu Jena. 1869. bl. 50—62.

(Danzig). Programm des Königl. Gymnasiums. 1890, '92, '93, '94. vgl. Zeitschr. f. Schulgesundheitspflege. 1894, 670—73.

B. van Dijcken, Wandellessen. Practische Bijdragen. Tijdschrift voor het L. O. I, 1896.

*H. Douma, Schoolwandelingen en waarnemingen. D. Mijs. Tiel. 1893.

——, Schoolwandelingen. Het Nieuwe Schoolblad. 1894, 13, 17—18.

——, Aanschouwen en Leeren. Oud en Nieuw III 3, 1898.

Douma en Lem, Zaakonderwijs. bl. 177.

P. Drijver, Amsterdam en Omstreken. Nieuwe Schoolblad, 27 Aug. 1898.

(Duisburg). Realgymnasium. Eine Schulreise in die Alpen. Overgedrukt uit de Rhein- und Ruhrzeitung 1892. Dito 1896.

——, Städtische höhere Töchterschule. XI. Jahresbericht. P. Buchholz, Ueber Schulwanderungen der Mädchen.

E. Dürrer, Aufzeichnungen, Tagebücher und Briefe aus einem deutschen Turner- nnd Wanderleben. Leipzig, Strach. 1881.

*(Elberfeld). Turnfahrten (Turnspiele) und Schülerreisen am Realgymnasium. 2e Aufl. 1895 (zeer beknopt en zeer nuttig).

Erdmann, Lustreisen und Reiselust. Berlin 1873.

Euler, Encyklopädisches Handbuch des gesammten Turnwesens. Leipzig 1893.

——, Geschichte des Turnunterrichts. Gotha 1890 (in Kehr, Gesch. der Methodik des deutschen Volksschulunterrichts. Bd. V).

*R. Finger, Anweisung zum Unterricht in der Heimathskunde. 4e Aufl. (7e Auflage von Matzat. 1893.) Berlin 1876. Vorwort. Dezelfde: Ausgewählte Pädagogische Schriften. II. 214 vv.

*E. Fischer, Wanderungen der Schuljugend. Jahrb. f. Volks- und Jugendspiele. V. 1896. 261—273.

*FR. J. FROMANN, Taschonbuch für angehende Fussreisenden. Jena. 1843. 2e Aufl. von Prof. Dr. Ratzel. Stuttgart. 1880.

J. A. GEERS, Uit de praktijk der Schoolwandelingen en Schoolreisjes. Het Schoolblad. XXVI. 19, 39.

*A. H. GERHARD, Vacantie-kolonies. Vaktijdschrift voor Onderwijzers. II. 6.

——, P. DE GEUS en H. W. J. A. SCHOOK. Het weeshuis Prévost te Compuis. 1895, bl. 55—68.

AD. GLATZ, Turnfahrt des Realschüler-Turnvereins. 1882en 1884. Basel. Bürgin.

A. GOUDSMIT, Schoolwandelingen op onze scholen der 1e klasse. Het Schoolblad XXVIII. 34.

HENRIETTE GOUDSMIT, Een schoolwandeling. Het Schoolblad XXIV. 34.

J. GROSS, Eine Schulreise nach Constanza (Küstendje) am Schwarzen Meer. Schul- und Kirchenbote für Siebenbürgen. 1891, 12.

GUTSMUTHS, Gymnastik für die Jugend, ausgearbeitet von F. W. Klump. 1847. bl. 126—136.

F. HAUSMANN, Das Turnen in der Volksschule.

E. HEIMANS, Een Schoolwandeling (Amsterdam). Het Nieuwe Schoolblad, 1894, 49—52, vgl. 1895, 2—4.

——, Natuurlijke Historie. Oud en Nieuw. I.

E. HEIMANS en J. P. THIJSSE, Langs dijken en wegen. In sloot en plas. Door het Rietland. Amsterdam. W. Versluys. 1895/6.

———, In de Duinen. 1899.

——, Wandelboekje voor Natuurvrienden. Amsterdam, W. Versluys 1900.

Ida HEYERMANS, Over Belgische en Nederlandsche Onderwijstoestanden. Gids 1896.

P. R. HOCHWALLER, Ueber Schülerzusflüge I. Progr. Gymn. zu Seitenstetten. Linz. 1899.

*L. A. DEN HOLLANDER, Handel en Verkeer in de woonplaats Wageningen. Tijdschr. v. Onderw. en Handenarbeid. III, 83—93 en 123—131.

*——, (CRITAS) Schoolwandelingen en Aanschouwingsonderwijs. Rapport der Afdeeling „Wageningen" aan het Hoofdbestuur van het N. O. G. vgl. Het Schoolblad XXI, 23,4.

J. C. HOLTZAPPEL, De Haven van IJmuiden, Vaktijdschrift voor Onderwijzers I. 19.

——, Rapporten van Schoolwandelingen. Ibidem I. 156.

*——, Onze tweedaagsche schoolreis. Ibidem IV. I, 4.

A. DE HULLU, Schoolwandelingen, „De Natuur in". I.

F. L. JAHN, Deutsches Volkstum. Abschnitt X, Vaterländische Wanderungen.

Fr. JUNGE, Was ist bei der Ausführung von Schulexkursionen besonders zu beachten? Beiträge zur Methodik des naturgeschichtlichen Unterrichts. Langensalza 1893, bl. 112 vv.

H. KANTER, Beiträge zur praktischen Ausgestaltung der Ferienreisen mit Schülern. Leipzig, Teubner, 1900.

*A. KAPP, Die Gymnasialpädagogik im Grundrisse. 1841, bl. 182—191.

KLEIN, Ueber Schulspaziergänge und ihre ethischen Nützen. Neue Bahnen, VII,3.

W. H. KOLVOORT, Schoolwandelingen als Privaatlessen. Het Schoolblad XXVIII, 43.

R. J. KORTMULDER, Een schoolreis in den zomer van 1894. Het Schoolblad XXIII, 48.

——, Onze schoolreis in de Paaschvacantie van 1895. ibidem XXIV, 27.

——, De schoolreizen en de „faciliteiten". Ibidem, XXV, 48.

G. KRAMER, Carl. Ritter. Ein Lebensbild. 2 dln. Halle. 1864—70.

(Kronstadt). Evang. Gymnasium. Schulreise nach Rom. Programm 1895.

J. KUYPER, Betrachtingen van een landlooper. Vragen van den Dag. 1898, 4.

LEHMANN, Beiträge zur Methodik der Erdkunde. Heft 1. Zur Beschaffung des heimathsk. Unterrichtsmaterial.

L. A. E. VAN DER LEY, Schooluitstapjes. Verslag der 45e Alg. Verg. van het N. O. G. Vgl. het Nieuwe Schoolblad 1894. 11- 13, 15—18.

L. LIEBRECHT, Das Wandern in seiner Bedeutung für die Volkswohlfahrt. Schulschr. der städt. höh. Mädchenschule zu Elberfeld.

H. LIETZ, Mitteilungen für die Eltern der Zöglinge des Deutschen Landerziehungsheims bei Ilsenburg. Nr. 6. Unsere Ferienreise nach England. (Vgl. Vaktijdschrift voor onderwijzers. III, 6, bl. 298).

*Dr. C. TE LINTUM, Handenarbeid en Geschiedenis. Tijdschr. voor Onderw. en Handenarbeid IV 1, 44—58.

——, De beginselen der geschiedenis. Ibidem II, 65—78.

——, Onderwijs in de Geschiedenis. Het Nieuwe Schoolblad 1894, 12—14, 32, 36.

H. VAN LOHUIZEN, Schoolwandelingen. „De Koerier", II, 28 Mei 1896.

AUG. LOMBERG, Ueber Schulwanderungen im Sinne des erziehenden Unterrichts. 2. Aufl. Langensalza 1893.

——, Artikel „Exkursionen, Schulwanderungen" in Rein's Encyclopaedie. II, 117—123.

R. MARTIN, Ueber Exkursionen, mit Berücksichtiging der heimathlichen Verhältnisse (Schulreisen und Sommerfrische.) 1886.

W. A. W. MOLL, Schoolwandelingen en schoolreizen op de scholen der 1e klasse te Amsterdam. Het Schoolblad XXVIII. 35. 49—52.

MONTAIGNE, Essays I. 25.

R. F. MULDER, Ook een schoolreisje. Het Schoolblad XXIV, 41.

C. M. J. MULLER MASSIS, Sport, Gymnastiek en School. De Nederlandsche Sport XV (1896) 708, 709, 711, 715. Als brochure verschenen bij Gebr. Binger, Amsterdam 1896.

G. NEUMAYER, Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen (in verbinding met verscheidene vakgeleerden). Berlijn 1875.

R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS, School op vootjes. Gids, Augustus 1898.

J. L. v. O., Een Schoolwandeling in Juni 1895. (Aardrijkskunde.) Het Nieuwe Schoolblad. 1895, 40.

A. DE PAUTER, Een schoolwandeling van Oostkapelle naar Veere. Het Schoolblad. XXV. 1. Bijblad.

MR. J. C. OVERVOORDE, „Archives Extension." Nederlandsch Archivenblad. 1899 1900, 2, 42.

PALMER, Evangelische Pädagogik. 4e Aufl., pag. 206 v.v. (Holl. vertaling I 83.)

GEHEIMDER PAULUS, Die Principien des Unterrichts und der Erziehung. Stuttgart 1839 bl. 485—493.

E. PILTZ, Aufgaben und Fragen zur Naturbeobachtung des Schülers in der Heimath. 4e Aufl. Weimar 1893.

——, Ueber Naturbeobachtung des Schülers. 2e Aufl. Weimar 1889.

N. PETROWITSCH, Die Schulreisen in Serbien. Ztschr. f. Schulgesundheitspflege. 1890, 10.

J. M. PRINS, Waarnemingen en oefeningen buiten de school. Oud en Nieuw. I.

H. DE RAAF, Uitstapjes voor de leerlingen der lagere school. Het Schoolblad XVII, 1888, 28.

——, Schoolwandelingen. XXII, ibidem 1893, 19.

——, Een pleidooi voor natuurstudie, ibidem XXV, 1896, 5.

K. VON RAUMER, Geschichte der Pädagogik III, 6e Aufl. 1897, bl. 331. v.v.

*W. REIN, Aus dem pädagogischen Universitätsseminar zu Jena. Langenzalza. 1889—99. Reiseberichte in Heft III, V, VI en VIII.

RESEWITZ, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung. Berlin 1780, Bd. III.

W. H. RIEHL, Wanderbuch. 3e Aufl. Stuttgart 1892.

G. RUSCH, Ueber den heimatkundlichen Unterricht und die Schulspaziergänge in der Grossstadt. Oesterreichischer Schulbote. Wien 1889, 4.

L. RUYSINK, „Nog eens Geschiedenis". Nieuwe Schoolblad, 12 en 19 Febr. 1898.

C. G. SALZMANN, Reisen der Salzmann'schen Zöglinge I- -VI. Leipzig 1784—93.

——, Reisen der Zöglinge zu Schnepfenthal. Verlag der Buchhandlung der Anstalt. I, II. 1799, 1803.

——, Noch Etwas über Erziehung etc. Leipzig, 1784, bl. 60, 111, 153.

C. G. Salzmann, Lindner, Päd. Klassiker Bd. XVI, 164, 186, 205.

——, Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erziehern. I 5.
Von der Möglichheit und dem Nutzen der Reisen mit Kindern. Leipzig 1786, 1788.

*H. Scheepstra en W. Walstra, Schoolwandelingen: haar belang en uitvoerbaarheid. Groningen, Wolters 1893.

E. Scheller, Die naturkundlichen Exkursionen. Deutsche Blätter f. d. erz. Unterricht. 1879.

*E. Scholz, Die Schulreise als organisches Glied im Plane der Erziehungsschule. In Rein, Aus dem Pädag. Universitätsseminar zu Jena, Heft 3, no. 4 Langensalza 1891.

*— —, Ueber Schulreiseberichte, ibidem V. 7, 1894.

*——, Artikel „Schulreise" in Rein's Encyclopaedie VI. 486—505.

Schreber, Ein ärztlicher Blick in das Schulwesen. Leipzig, 1858,

——, Planmässige Schärfung der Sinnesorgane. Leipzig, 1858.

Ad. Spiess, Kleine Schriften über Turnen, nebst Beiträgen zu seiner Lebensgeschichte, gesammelt von J. C. Lion. Hof, 1872.

——, Turnbuch für Schüler. I 408.

P. Schuitemaker Jzn. Een schoolreisje. „De natuur in" IV 1.

*Q. Steinbart, Grössere Reisen mit Schülern. Beilage zum Jahresbericht des Realgymnasiums zu Duisburg. 1885.

M. Stel, Schoolwandelingen en Schoolreisjes. Het Schoolblad XXVI. 16, 20.

J. Stout, Omgeving en Geschiedenis. Rotterdamsche Historieschetsen naar aanleiding van in en om Rotterdam aanwezige historische gedenkteekenen enz. Rotterdam. F. B. van Ditmar.

*K. V. Stoy. Kleine Schriften und Aufsätze, herausg. van Dr. H. Stoy. Leipzig 1898 I 131–3.

*H. Stoy, Pädagogik der Schulreise. Leipzig, Engelmann. 1898.

V. Strebel (Schader), Artikel „Reisen" in Schmid's Encyclopaedie. VII^{2} 1, bl. 6–15.

M. Strack, Turnfahrten. Ein Buch für die Jugend. Berlin 1846.

*Ströse und Leonhardt, Beiträge zur Praxis der Ferienreisen. Jahresbericht des Realgymnasiums in Dessau. 1887.

P. Teunissen, Practische Natuurlijke Historie. Amsterdam, W. Versluys.

——, Op Excursie. Jaarboekje voor Natuurvrienden I, II. Amsterdam. C. A. J. van Dishoeck. 1899, 1900.

Jac. P. Thijsse. Een stel Schoolwandelingen (Amsterdam). Het Nieuwe Schoolblad. 7 Febr. 1896. Bijvoegsel.

——, Een bezoek aan het Rijksmuseum. Oud en Nieuw. I.

R. TÖPFFER. Voyages en Zigzag en Nouveaux Voyages en Zigzag, Paris. 1843—53. (7e edition. Paris, Garnier frères. 1878.)

Deutsche Turnzeitung passim.

(Utrecht). Naar U. en omstreken. Uitstapjes met schoolkinderen, met Plattegrond van de stad en Kaart van den omtrek, uitgegeven op last van de beide Afdeelingen van het N. O. G.

J. A. VERMEULEN, Een schoolreis naar Dordrecht. Het Schoolblad. XXIV, 51.

VIETH, Encyclopaedie der Leibesübungen. II. 186.

VOLLERT, Ueber Schülerausflüge. N. Jahrb. f. Phil. u Pädag. II. Abth. 1890. bl. 593. v.v.

B. P. VAN DER VOO, In het Polderland. Schetsen van het landschap en den Plantengroei in de omstreken van Rotterdam. Amsterdam, W. Versluys. 1898.

A. WEILINGER, Sonnenschein in der Schule.

H. WENDT, Ueber Schülerexkursionen. Berlin. 1885.

F. WESSELING, Sport en Gymnastiek. Amersfoort 1896.

YSSMA, Praktische wenken voor een schoolreisje naar Den Haag. Het Schoolblad, XXV, 21.

II. SCHOOLREIZEN IN NEDERLAND.

Aan de goedheid van den heer Dr. H. VAN CAPPELLE, leeraar aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen, dank ik de volgende hoogst belangwekkende mededeelingen.

„Toen ik ± 16 jaar geleden te Sneek leeraar werd (waar ik 11 jaar werkzaam ben geweest), heb ik nu en dan eens met de leerlingen eene wandeling gemaakt met het doel hen met de flora om de stad bekend te maken en het waarnemingsvermogen bij de jongelui te oefenen. Edoch, de tijd voor zulke excursies was te kort, daar het gedurende het lesuur geschieden moest en de excursies, naar het mij voorkwam, niet genoeg sympathie ondervonden, om te trachten door verschikkingen van lessen meerdere uren voor zulke tochten te verkrijgen.

Toen ik naar Amersfoort werd verplaatst, werden de botanische wandelingen daar voortgezet, welke tochten tegelijk werden benut, om de leerlingen een blik te doen slaan in de vorming des bodems om hunne woonplaats en vooral om hun het verband tusschen bodem en plantengroei in te prenten.

Ook hier kon tengevolge van den in elkander gewerkten leerrooster telkens slechts één uur aan zulk een excursie besteed worden (slechts eenmaal werd een tocht van 2 uur gemaakt door omzetting van lesuren, hoewel te Amersfoort voor excursies wel sympathie bestond).

De jongelui waren met deze tochten zeer ingenomen, niet alleen omdat zij een aangename verpoozing gaven, na soms 3 uren achtereen in benauwde lokalen onbewegelijk op de schoolbanken te hebben gezeten, — iets, wat voor menigen levenslustigen jongen een ware pijniging is — doch ook omdat de jongens gevoelden, dat wat zij op de les leerden, nu meer leven voor hen kreeg. Doch zoolang ik leeraar aan een Hoogere Burgerschool was, konden de excursies niet tot hun recht komen, 1o. omdat de tijd, dien ik er voor beschikaar had, te kort was, 2o. omdat ik bij het vele huiswerk, waaronder de jongelui veelal gebukt gingen, niet meer van hen wilde vergen. Wanneer toch de excursies nut zullen stichten, moeten de minder ijverige en belangstellende leerlingen gedwongen worden er met hunne volle attentie bij te zijn en dit kan slechts geschieden

door hun als taak een kort verslag op te geven van hetgeen op de excursies gezien en behandeld is.

Toen ik te Wageningen kwam, konden bij mijn onderwijs de excursies meer tot hun recht komen, in de eerste plaats omdat het geheele onderwijs aan de Landbouwschool met het oog op de praktijk gegeven wordt, en 2o. omdat er voor excursies jaarlijks een som wordt uitgetrokken, die wel is waar nog veel te laag is, doch die mij toch in staat stelt met iedere klasse of afdeeling een excursie van minstens 1 dag te maken.

De leerlingen der Hoogere Land- en Boschbouwschool en de Indische afdeeling van de Landbouwschool, wien ik onderwijs geef in mineralogie, geologie en bodemkunde, maken met mij elk jaar een reis van 2 of 3 dagen, de Indische afdeelingen naar een terrein in België of Duitschland, waar zooveel mogelijk afwisseling in de bodemgesteldheid heerscht, de leerlingen der Nederlandsche afdeeling naar een belangrijk terrein in Nederland. Vooraf behandel ik op twee of drie lessen alles wat wij op den tocht zullen waarnemen, terwijl op den tocht zelf telkens wordt halt gehouden om het reeds behandelde aan de werkelijkheid te toetsen.

Na twee of drie weken moeten de leerlingen mij een opstel inleveren, dat zij zoo uitgebreid mogen maken, als zij willen. Een bewerking van zoodanig opstel van de hand van twee a.s. houtvesters in Ned.-Indië is verschenen in het maandblad van oud-leerlingen der R.-Landbouwschool. (Juli 1899.)

Met de leerlingen der Afd. Landbouwschool, wien ik onderwijs geef in plant- en dierkunde, maak ik zoo nu en dan kleinere excursies van 1 of van 2 uur en met elke klasse 1 maal in den cursus een tocht van 1 dag, in de omstreken van Arnhem, Ede, Zeist enz.

Al deze excursies vallen bij de jongelui zeer in den smaak, en deze getuigen allen dat het nuttige met het aangename vereenigd wordt. De toon, die op de tochten heerscht, is ongedwongen, de verstandhouding tusschen de jongelui uitnemend en het gedrag der leerlingen laat over het algemeen niets te wenschen over.

Toch mag ik niet verzwijgen, dat de aangenaamste tochten die zijn, welke door de jongste studiejaren gemaakt worden. In de hoogste afdeelingen heeft men soms met elementen te doen, die men steeds in het oog moet houden en die van een onbewaakt oogenblik wel eens gebruik trachten te maken, om uit den band te springen. Ik meen dan ook, dat mijn meerjarige ervaring op dit gebied mij het recht geeft tot de uitspraak: hoe ouder studiejaar, des te geringer moet het aantal leerlingen zijn, dat men aan een excursie laat deelnemen.

Vele ervaringen, die u in uw belangwekkende artikels aangaande de schoolreizen in Duitschland hebt medegedeeld, heb ook ik opgedaan. De gezamenlijke tochten kunnen niet alleen dienen om het geleerde beter in het geheugen te prenten, doch zij werken tevens in hooge mate opvoedend. De jongelui leeren zich redden, zij leeren met menschen omgaan, zij leeren allerlei toestanden

kennen, waarmede zij anders wellicht onbekend zouden blijven, en wat bovenal door de excursiën bevorderd wordt, het is de band tusschen leeraar en leerlingen. Op één enkele excursie leert men het karakter der leerlingen somtijds veel beter kennen, dan op de lessen gedurende een geheel jaar. Meermalen leerde ik in jongelui, die aangeschreven stonden als slechte leerlingen, op de excursies eigenschappen waardeeren die, in strijd met de ondervinding op de school, goede verwachtingen voor de toekomst opwekten. Als men vriendschappelijk met de leerlingen omgaat, geven zij zich geheel zooals zij zijn. Ik kan u verklaren, dat de excursies voor mij tot de aangenaamste dagen van het jaar behooren. De opgewekte, ongedwongen toon, die onder de jongelui heerscht, de beleefdheid en voorkomendheid, die hen bijna zonder onderscheid op deze tochten kenmerkt, het bijna nooit voorkomen van twist of oneenigheid, het enthousiasme voor schoone natuur of belangwekkende verschijnselen, de lust, die door de excursies tot natuurstudie of tot goed waarnemen wordt opgewekt, ziedaar ervaringen, die ik op een aantal reizen met klassen van 7—30 leerlingen heb opgedaan, en die tegenover de veelvuldige klachten over den geest van de tegenwoordige jongelingschap wel eens de overdenking waard zijn.

Vraagt u mij nu, zal elk dezelfde resultaten hebben met jongelui van dien leeftijd, dan geloof ik van neen! Men moet òf tegelijk vriend en leidsman zijn, daarbij zelf enthousiast zijn voor alles wat men opmerkt en zijne leerlingen kan doen opmerken, òf de leerlingen moeten zooveel ontzag voor den leeraar hebben, dat deze de excursie geheel „militairement" kan regelen.

Ik geloof echter, dat als o n z e jongens op den leeftijd onzer Hoogere-Burgerscholieren of Gymnasiasten zijn gekomen, er van „militairement" geen sprake kan zijn en het slechts van het al of niet bestaan van een zekeren vriendschapsband tusschen leeraar en leerlingen afhangt of een langere excursie de gewenschte vruchten zal afwerpen.

Dit is dan ook de reden, meen ik, dat vele leeraren en onderwijzers niet gaarne er mede willen beginnen, en veelal van de verkeerde meening uitgaan: „eene excursie ontaardt meestal in pretmakerij".

Ik herhaal het, indien dit het geval is, dan ligt het niet aan de leerlingen, doch uitsluitend aan den docent.

Voor zoover ik weet, heeft geen der leeraren iets over schoolreizen geschreven."

Tot zoover de heer VAN CAPPELLE. Over andere Nederlandsche schoolreizen zie men de Voorrede.
